

**Māliya (Finance), and the Financial Status of Iran During Mīrzā Ḥusain Khān Sipahsālār's
Premiership (1288-1290 A.H./1871-1877 A.D.)**

Dr. Seyyed Mostafa Huseini

PhD Graduate, History and Civilization of Islamic Countries, University of Tehran, Tehran, Iran

Email: m.huseini@ut.ac.ir

Abstract

Mīrzā Ḥusain Khān Sipahsālār rose to premiership at a time when the economic and financial conditions of the country were critical and the government was on the brink of bankruptcy. In order to improve the financial situation and to organize financial affairs, he initiated several reforms in the country. The present study aims at investigating the success or failure of his plans of financial reform through the examination of financial documents and their impact on the country's income and expenditure. In doing so, the study employs the descriptive-analytical method. Findings of the study illustrate that Mīrzā Ḥusain Khān brought order to bureaucratic and financial matters through the strengthening of central power and legislation, and expanding control and supervision over rulers and administrators. In addition, his reformations and his restrictive financial policy succeeded in providing the necessary financial resources for the development of infrastructure and carrying out large-scale economic projects. According to financial records, by the end of the second year of Mīrzā Ḥusain Khān's premiership in 1289-1290 A.H./1872-1873 A.D., the government had paid its debts, settled delayed treasury allowances, and created a balance among income and expenditure. A considerable amount of this money was deposited in treasury savings.

Keywords: Qājāriyya, development, Mīrzā Ḥusain Khān Sipahsālār, financial reformation, Governmental income and expenditure

HomePage: https://jhistory.um.ac.ir	شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۱۱ - پاییز و زمستان ۱۴۰۲، ص ۴۵ - ۹	
شاپا الکترونیکی ۲۵۳۸-۴۳۴۱	شاپا چاپی x ۷۰۶-۲۲۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵	تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۷
DOI: https://doi.org/10.22067/jhistory.2023.83918.1246	نوع مقاله: پژوهشی	

مالیه و وضع مالی ایران در دوره صدارت میرزا حسین خان سپهسالار (۱۲۹۰-۱۲۸۸ق / ۱۸۷۱-۱۸۷۳م)

دکترسید مصطفی حسینی

دانش آموخته دکتری رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران

Email: m.huseini@ut.ac.ir

چکیده

میرزا حسین خان سپهسالار در حالی به منصب صدارت رسید که اوضاع اقتصادی و مالی کشور، بحرانی و دولت در آستانه ورشکستگی قرار داشت. او برای بهبودی اوضاع اقتصادی و سامان‌دهی امور مالی کشور اصلاحاتی به عمل آورد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به سنجش توفیق یا عدم توفیق برنامه‌ها و اصلاحات مالی سپهسالار به کمک اسناد مالی و تأثیر آن‌ها بر جمع و خرج کشور خواهد پرداخت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد میرزا حسین خان با تقویت قدرت مرکزی، وضع قوانین و تشدید کنترل و نظارت بر حکام و کارگزاران دیوانی، امور اداری و مالی را به سامان آورد. همچنین اصلاحات و سیاست مالی انقباضی وی برای تأمین منابع مالی لازم جهت توسعه زیر بنایی و اجرای طرح‌های بزرگ اقتصادی، با موفقیت همراه شد. بنابر اسناد مالی، دولت در پایان سال دوم صدارت میرزا حسین خان - ۱۲۸۹-۱۲۹۰ق - ضمن وصول مطالبات، پرداخت بدهی و بروات معوق خزانه و ایجاد توازن بین جمع و خرج، درآمد مازاد قابل توجهی داشت که مبالغی از آن در خزانه پس انداز شد.

کلید واژه‌ها: قاجاریه، توسعه، میرزا حسین خان سپهسالار، اصلاحات مالی، درآمد و هزینه دولت.

مقدمه

ناصرالدین شاه، پس از برکناری میرزا آقا خان نوری (۲۵ محرم ۱۲۷۵ق)، اصلاحاتی در اداره امور دولت به عمل آورد. در ساختار اداری، با الغای منصب صدارت، امور کشور میان وزیران تقسیم شده، تمامی اختیارات امور مملکتی از صدراعظم به شورای دولت - زیر نظر مستقیم شاه - منتقل گردید. در این دوره با توجه به برخورداری اعضای شورای دولتی - دستگاه اجرا - و مجلس مصلحت خانه - دستگاه تنظیم - از اختیارات گسترده در رتق و فتق امورات مملکتی، طرح‌های توسعه‌ای قابل توجه در زمینه تجارت، کشاورزی، صنعت و معدن برای پیشرفت اقتصادی کشور اجرا گردید.^۱ در زمینه امور مالی، داده‌های اسناد رسمی نشان از افزایش محسوس عوارض گمرک در مقایسه با سنوات قبل دارد که بیانگر توفیق شورای دولتی در اجرای برنامه‌های مجلس مصلحت خانه است.^۲ ولی با وجود اقدامات مذکور، درآمدهای پیش - بینی شده دولت در حوزه زراعی در پیچی نیل (۱۲۷۶-۱۲۷۷ق) به رغم افزایش چشمگیر^۳ آن در سال اول شورای دولتی - یونت نیل ۱۲۷۴-۱۲۷۵ق - بر اثر خشکسالی ۱۲۷۷ق که از ۱۲۷۵ق آغاز شده بود، به طور کامل و تمام وصول نگردید. بی تردید خشکسالی تأثیر مخربی بر فعالیت‌های تجاری و کشاورزی و بروز رکود اقتصادی و مالی کشور داشت. همان‌طور که داده‌های کتابچه مفاصاحساب خزانه نشان می‌دهد در سال مذکور، پیچی نیل (۱۲۷۶-۱۲۷۷ق)، خزانه مرکزی دچار کسری شد.^۴

عملکرد ضعیف دولت در حل معضل قحطی و گرانی سرسام آور ارزاق و مأكولات، افزون بر افزایش ناامنی، غارت، دزدی و مرگ‌ومیر موجب اعتراض و شورش‌های پیاپی مردم در تهران و ولایات گردید

۱. توسعه تجارت، رونق کشاورزی و توسعه معادن در پی اقداماتی نظیر تاسیس وزارت تجارت و صنایع، ترویج کشت نیشکر، سیاست‌های حمایتی از مؤدیان مالیاتی چون معافیت مالیاتی مزارع جدید النسق، لغو پیشکش و تعارفات، تصحیح عیار مسکوکات، راه‌سازی و تلگراف، تاسیس کمپانی تریاک و ممیزی از جمله برنامه‌ها و اقدامات در زمینه امور مالی بود (روزنامه وقایع الاتفاقیه، ش ۱۳، ۴۰۳، ربيع الاول ۱۲۷۵ق؛ همان، ش ۱۵، ۴۰۶، جمادی الآخر ۱۲۷۵ق؛ همان، ش ۲۱، ۴۵۲، ربيع الثاني، ۱۲۷۶ق؛ آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۵۵-۵۸؛ آدمیت و ناطق، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منتشر نشده در دوره قاجار، ۱۸۹-۱۹۰، ۲۰۰، ۲۰۴؛ امانت، قبله عالم ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۲۴۷-۱۳۱۳)، ترجمه حسن کامشاد، ۴۸۵؛ کاظم بیکی، روابط اقتصادی ایران و روسیه از آغاز تا سقوط قاجاریه، ۲۳۱-۲۳۳؛ روستایی، محسن، فرامین و مکتوبات دیوانی حکومتی ناصرالدین شاه قاجار و میرزا محمد خان قوام الدوله و سایر رجال تاریخی در رویارویی با واقعه هرات، جنگ مرو و حوادث سیستان، ۴۲-۴۳).

۲. صورت جمع و خرج کل ممالک محروسه ایران مطابق سنه یونت نیل ۱۲۷۵ق، آستان، شماره ثبت ۱۲۵۰۰۹؛ صورت جمع و خرج آقا محمد حسن صندوقدار از بابت گمرکخانه‌های واقع در ایران، آستان، شماره ثبت ۱۲۲۰۷۷.

۳. اطلاعات کتابچه‌های دستورالعمل ولایات نشان می‌دهد از زمان روی کار آمدن میرزا یوسف مستوفی الممالک در مقام وزیر مالیه پس از عزل میرزا آقاخان نوری - میزان جمع مالیات ولایات رشد چشمگیری یافته است. دلیل افزایش مالیات اضافه شدن مبلغ چشمگیری بابت تفاوت عمل که بدون انجام ممیزی و با تعدیل برآورد شده است. بنابراین، باید توجه داشت فزونی مالیات ارضی بیش از آنکه حاصل تأثیر برنامه‌ها و اقدامات شورای دولتی باشد نتیجه تصمیم وزارت مالیه برای افزایش مالیات‌ها بود.

۴. وقایع الاتفاقیه، ش ۸، ۴۳۲، شوال ۱۲۷۵ق؛ همان، ش ۱۵، ۴۳۳، شوال ۱۲۷۵ق؛ همان، ش ۲۲، ۴۳۴، شوال ۱۲۷۵ق؛ همان، ش ۲۹، ۴۳۵، شوال ۱۲۷۵ق؛ همان، ش ۷، ۴۵۱، ربيع الثاني ۱۲۷۶ق؛ همان، ش ۲۸، ۴۵۳، ربيع الثاني ۱۲۷۶ق؛ همان، ش ۱۱، ۴۵۸، جمادی الآخر ۱۲۷۶ق؛ همان، ش ۴۵۹، جمادی الآخر ۱۲۷۶ق؛ کتابچه صورت دوساله پیچی نیل و تخاقری نیل خزانه عامره، دا. تهران، شماره ثبت ۸۹۰۲.

(۱۲۷۷ق).^۵ در این وضعیت، حکومت بدون در نظر گرفتن قحطی و خشکسالی سنوات اخیر و کاهش نیروی کار بر اثر شیوع بیماری‌های مهلک و خسارت سیل و سرمای سال ۱۲۷۸ق که باعث تشدید رکود بخش کشاورزی و تجارت شده بود، بر مالیات‌ها افزود. در پی فشار و اجحاف مالیاتی، انتقادات و اعتراضات گسترده مردم نسبت به عملکرد دولتمردان و در رأس آن‌ها شاه بیش از پیش شد که به تعطیل بازار، بست نشینی و شورش و درگیری در بعضی ولایات انجامید. واکنش حکومت به این وضع، کنار گذاشتن مصلحت‌خانه و توقف اجرای طرح‌های توسعه‌ای بود.^۶ علی‌رغم برخی اقدامات، وضع اقتصادی و مالی دولت به سبب تداوم بلایای طبیعی از جمله سیل، خشکسالی، آفات سال‌های ۱۲۸۱-۱۲۸۲ق وخیم‌تر شد. ناتوانی دولت در کنترل عواقب این بلایا که گرانی ارزاق و گسترش ناامنی بود، اعتراضات و شورش‌های مکرر و متعدد را در تهران و سایر ولایات در پی داشت. به خصوص پس از شوک اقتصادی ناشی از شیوع بیماری کرم ابریشم (۱۲۸۱ق) که بر اثر آن مقدار قابل توجهی از درآمدهای دولت کاسته شد.^۷ این وضعیت با شدت یافتن بیماری وبا (۱۲۸۴-۱۲۸۳ق) و تداوم آن در طی چهار سال آتی و متعاقب آن خشکسالی و قحطی بزرگ ۱۲۸۷-۱۲۸۸ق ضربه مهلکی بر اقتصاد کشور وارد کرد که منجر به کاهش درآمدهای مالیاتی و ارزی گردید.^۸ درآمدهای حکومت در حالی کاهش یافت که افزایش هزینه‌های دولت بابت مواجب و مقرری، در کنار آن سفرهای پنجگانه ناصرالدین شاه به ولایات غربی، مازندران، گیلان، خراسان و عتبات و نیز هزینه‌های دولت مرکزی در جنگ مرو و استرآباد، خروج مسکوکات و کاهش عیار و ارزش پول ملی فشار مضاعفی بر خزانه وارد می‌کرد.

۵. روزنامه دولت علیه ایران، ش ۴۸۹، ۱۰ شوال ۱۲۷۷ق؛ همان، ش ۴۹۰، ۱ ذی‌قعدة ۱۲۷۷ق؛ همان، ش ۴۹۳، ۸ ذی‌حجه ۱۲۷۷ق؛ همان، ش ۴۹۶، ۲۰ محرم ۱۲۷۸ق؛ خورموجی، تاریخ قاجار، ۲۶۵-۲۶۶؛ پروگش، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه مهندس کردبچه، ۵۷۲/۲، ۵۹۹، ۶۰۳-۶۰۴، ۶۱۰؛ آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۷۹-۸۰؛ سیف، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، ۲۵۰-۲۵۳؛ Eastwick, *Journal of A Diplomat, s Three Year, s, Residence in Persia, I/ 287-291*.

۶. آدمیت و ناطق، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منتشر نشده در دوره قاجار، ۱۷۱، ۱۷۳-۱۷۴، ۱۸۰، ۱۸۶؛ دبیر الملک فراهانی، رساله سیاسی، ۴۴۱؛ صفایی، یکصد سند تاریخی، ۹۶؛ امانت، قیله عالم ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۲۴۷-۱۳۱۳)، ترجمه حسن کامشاد، ۵۰۸-۵۱۳؛ حسینی، تأثیر اصلاحات مالی بر جمع و خرج در عصر ناصری (با تکیه بر اسناد دیوانی)، ۱۵۸-۱۶۰.

۷. خورموجی، تاریخ قاجار، ۳۰۷-۳۰۸؛ آدمیت و ناطق، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منتشر نشده در دوره قاجار، ۱۸۶؛ مارتین، دوران قاجار چانه‌زنی، اعتراض و دولت در ایران قرن نوزدهم، ترجمه افسانه منفرد، ۱۸۱؛ امانت، قیله عالم ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۲۴۷-۱۳۱۳)، ترجمه حسن کامشاد، ۵۲۰-۵۲۱؛ حسینی، تأثیر اصلاحات مالی بر جمع و خرج در عصر ناصری (با تکیه بر اسناد دیوانی)، ۱۶۶، ۱۶۸.

۸. اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱۸۸۶/۳؛ اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ۱۵۶۱/۳-۱۵۶۳؛ ناطق، مصیبت و بلای حکومت، ۱۷؛ حسینی، تأثیر اصلاحات مالی بر جمع و خرج در عصر ناصری (با تکیه بر اسناد دیوانی)، ۱۷۲-۱۷۶؛

Mousey, *Journey Through The Caucasus And The Interior Of Persia*, 273.

(افزون بر عوامل طبیعی، شرایط وخیم اجتماعی، ناامنی، افزایش مرگ‌ومیر، سرقت و کاهش نیروی کار و سطح اراضی زیر کشت، تحركات ترکمانان، افغان‌ها و بلوچ در نواحی شرقی از دیگر مشکلات و موانع موجود بر سر رونق تجارت، کشاورزی و وصول درآمدها بود (برای اطلاع بیشتر نک: حسینی، تأثیر اصلاحات مالی بر جمع و خرج در عصر ناصری (با تکیه بر اسناد دیوانی)، ۱۴۴، ۱۵۲-۱۵۳).

در تشکیلات جدید، ساختار آن و حدود اختیارات وزرا ثبات نداشت و مدام تغییر می‌کرد. اگرچه هدف از این تغییرات مداوم ساختاری؛ ایجاد نظم، حل اختلافات و پیشگیری از مداخلات وزرا در امور یکدیگر بود. ولی در عمل موجب آشفتگی و برهم ریختگی امور دولتی گردید. برای نمونه، تغییر اعضای شورای دولتی و گماردن میرزا محمد خان سپهسالار در رأس هیئت ثلاثه (۱۲۸۱ق) نه تنها شرایط مالی دولت را بهبود نبخشید بلکه به دلیل اختلافات وی با مستوفی الممالک در اداره امور مالی باعث تشدید بحران مالی شد.^۹ اختیارات وزیر مالیه که مسئول جمع و خرج کشور بود نیز تابع همین عدم ثبات بود. گاه شاه مسئولیت همه امور مالیه را خود بر عهده می‌گرفت و زمانی دیگر با اختیارات گسترده به وزیر مالیه محول می‌کرد. همین خود باعث بروز مشکلات و آشفتگی در دستگاه مالیه شد، به ویژه از زمانی که شاه، وزیر مالیه، مستوفی الممالک، را منصب وزیر اول -لوی نیل (۱۲۸۴-۱۲۸۵ق)- داد. با این اقدام دیگر مرجعی برای رسیدگی و نظارت بر اعمال و حساب دفتر استیفا و مستوفیان وجود نداشت. اهمال و نافرمانی حکام، پیشکاران، مباشرین و صاحب جمعان در رساندن وجوهات به خزانه، رواج فساد در دستگاه مالی و رشوه‌ستانی بر ناکارآمدی دستگاه مالی و بحران دخل و خرج افزود.^{۱۰}

نتیجه این وضعیت، نوسان دخل و خرج، عدم وصول درآمدها، برهم خوردن توازن جمع و خرج و کسری‌های متناوب خزانه بود، کار به جایی رسید که در پایان این دوره درآمد خزانه در سال فحطی بزرگ ۱۲۸۷ق به نصف تقلیل یافت. دیگر اینکه خزانه دولت (۱۲۸۴-۱۲۸۷ق) و خزانه شاهی (۱۲۸۷) -وجوه مخصوص- در حالی باقی داشت که بخشی از آن جزء مطالبات بود. به عبارت دیگر درآمد وصول شده بود ولی به جای خزانه نزد حکام، مباشرین، دست اندرکاران دولتی، مستوفیان، صاحب جمعان باقی مانده بود، یعنی دولت طلبکار بود.^{۱۱}

ناصرالدین شاه برای رهایی دولت که در آستانه ورشکستگی قرار داشت، در طی یک حرکت تدریجی با فراخوانی میرزا حسین خان، سفیر ایران در عثمانی، بار دیگر در ساختار اداره امور دولتی تغییراتی ایجاد کرد. بدین ترتیب که با احیای منصب صدارت، این مقام را با تفویض اختیارات گسترده به میرزا حسین خان

۹. اختلاف مستوفی الممالک با سپهسالار در اموراداری و مالی و برقراری مستمریات، س. ا. م. شناسه سند ۲۹۵/۵۹۷۵؛ اختلاف مستوفی الممالک با سپهسالار در اموراداری و مالی و برقراری مستمریات، س. ا. م. شناسه سند ۲۹۵/۵۹۹۰؛ دبیر الملک فراهانی، رساله سیاسی، ۴۲۳-۴۲۷، ۴۳۰-۴۳۱؛ افضل الملک، افضل التواریخ، ۴۷ و نیز حسینی، تأثیر اصلاحات مالی بر جمع و خرج در عصر ناصری (با تکیه بر اسناد دیوانی)، ۱۷۱.
۱۰. مجدالدوله، رساله مجدیه، ۱-۵، ۱۱-۱۶، ۵۶؛ دبیر الملک فراهانی، رساله سیاسی، ۴۲۸-۴۲۹؛ سعیدی، شاه و جناب آقا، ۱۱۳-۱۱۴؛ مستوفی، شرح حال زندگانی من، ۱۰/۱.

۱۱. جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق

(لازم به توضیح است که درحالی خزانه در پایان صدارت امیر کبیر قریب ۱۰۰ هزار تومان و سال اول صدارت میرزا آقاخان نوری ۱۴۵ تومان مازاد درآمد داشت، که در پایان این دوره دوازده ساله تنها ۹۵ هزار تومان باقی داشت که به خزانه واصل نشده بود و جزء مطالبات دولت از مودیان به‌شمار می‌رفت (برای اطلاع از ریز جزئیات باقی وجوه مخصوص در سال‌های مذکور نک: جمع و خرج باقی کتابچه وجوه مخصوص، آستان، شماره ثبت ۱۲۵۲۰۱).

واگذار کرد. میرزا حسین خان برای پیشرفت کشور با حمایت شاه به یک رشته اصلاحات در زمینه‌های مختلف مبادرت ورزید. برنامه‌ها و راهکارهای میرزا حسین خان سپهسالار در زمینه اصلاح و بهبود اوضاع اقتصادی و مالی کشور و کارنامه او در این زمینه موضوع پژوهش حاضر است. برای نشان دادن توفیق یا عدم موفقیت برنامه‌های میرزا حسین خان سپهسالار، تأثیر اصلاحات مالی او بر میزان جمع و خرج کشور به کمک اسناد مالی مورد سنجش قرار خواهد گرفت.

برنامه‌ها و راهکارهای میرزا حسین خان برای بهبودی وضع مالی کشور از زمان تصدی پست وزارت وظایف و اوقاف، عدلیه و جنگ و دوران دو ساله صدارت و تأثیر آن بر دخل و خرج کشور بر اساس داده‌های مستخرجه از اسناد مالی دیوانی وجه نوآورانه پژوهش حاضر است که تا کنون مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است.

۱- میرزا حسین خان در مقام وزارت: وضعیت اقتصادی و اقدامات دولت (۲۹ رمضان ۱۲۸۷ق- ۲۹ شعبان ۱۲۸۸ق)

از زمانی که میرزا حسین خان مشیرالدوله به جمع دولتمردان پیوست تا هنگامی که وی عهده‌دار منصب صدارت گردید، حدود یازده ماه به طول انجامید. در این مدت پس از یکسری تغییرات گسترده در ساختار اداری و مدیریت دستگاه مالی، دولت برای بهبود اوضاع مالی کشور اقداماتی انجام داد که مجری بعضی از برنامه‌ها میرزا حسین خان بود. از این رو، برای ارائه تصویری روشن از اینکه او در چه شرایطی سکان اداره دولت را بر عهده گرفت و همچنین درک بهتر از تأثیر اقدامات وی در دوره صدارت، آگاهی از اوضاع اقتصادی و اجتماعی کشور و برنامه‌ها و اقدامات دولت در این مدت ضرورت دارد.

۱-۱- تداوم خشکسالی و قحطی؛ تبعات اجتماعی - اقتصادی

تداوم خشکسالی و قحطی در قوی نیل (۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۱-۱۸۷۲م) با وجود بارش‌های بهاره در پاره‌ای ولایات، همانند سال پیش از آن بزرگ‌ترین معضل کشور بود.^{۱۲} اگر در ولایاتی زراعت نسبت به سال قبل بهتر به نظر می‌رسید، آفات و سرمازدگی محصول آن‌ها را از بین می‌برد.^{۱۳} بنابراین، به سبب کمبود آذوقه، گرانی و نایاب شدن نان، هر روزه شماری از مردمان در ولایات جان می‌باختند. پدیده مهاجرت به شهرهای بزرگ برای به دست آوردن ارزاق از دیگر تبعات اجتماعی منفی قحطی بود که این به نوبه خود موجب

۱۲. روزنامه ایران، ش ۱، ۱۱ محرم ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۲، ۱۵ محرم ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۳، ۱۷ محرم ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۶، ۲۹ محرم ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۷، ۳ صفر ۱۲۸۸ق.

۱۳. در اصفهان که یکی از شهرها با تلفات بسیار بالا بود به خاطر آفت سن خوارگی محصولات کشاورزی برخی از بلوکات از بین رفت. همچنین به خاطر کاهش شدید دما هوای در فصل بهار اندک محصولات کشاورزی و باغی کرمانشاه از میان رفت (ایران، ش ۱۱، ۱۷ صفر ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۲۷، ۹ جمادی الاولی ۱۲۸۸ق).

افزایش چند برابری قیمت‌ها می‌شد. به‌عنوان نمونه، هجوم ساکنین ولایات هم‌جوار قیمت غلات را در مازندران دو برابر کرده بود. تنها پس از بازگشت مهاجرین قیمت‌ها در این ولایت کاهش یافت.^{۱۴} باوجود این، باید توجه داشت که پدیده قحطی و دامنه آن در همه ولایات یکسان نبود. در ولایات داخلی و جنوبی مانند شهرهای ایالت فارس، اصفهان، تهران، کاشان، قم، عراق، کرمانشاه، یزد و نواحی جنوبی خراسان شدت تلفات به مراتب بیشتر از ولایات شمالی و غربی کشور بود.^{۱۵} البته گذشته از کاهش نزولات جوی، فقدان راه‌های ارتباطی مناسب و تلف شدن حیوانات بارکش نیز در شدت و ضعف قحطی ولایات تأثیر داشت.^{۱۶} برای نمونه، ساکنین ولایت شاهرود و بسطام که به سبب نزدیکی به استرآباد به سهولت کالاهای اساسی خود را از اجناس وارداتی به بندرگز تأمین می‌کردند، از کمبود مواد غذایی کمتر آسیب دیدند.^{۱۷} افزون بر قحطی، بروز بیماری‌های واگیردار مشکلات موجود را بیشتر می‌کرد. شیوع وبا، طاعون، تب و آبله نیز بر شمار تلفات می‌افزود.^{۱۸} بارش باران و برف سنگین در پاییز و زمستان ۱۲۸۸ق اگرچه سالی پر برکت را به کشاورزان و مردم نوید می‌داد، ولی به‌خاطر مسدود شدن راه‌های مواصلاتی و شدت قحطی، نرخ اجناس تا اوایل سال بعد همچنان در بالاترین سطح بود.

شرایط بحرانی مذکور با ناامنی و اغتشاش نیز همراه بود. افزایش شورش و بلوا برای نان، ناامنی، قتل و غارت و کوچ و مهاجرت در این سال بر عمق بحران حاصل از قحطی دلالت دارد. برای نمونه، به دنبال هلاکت سربازان قلعه‌های نظامی و دواب در قحطی، حملات ترکمانان به ولایات خراسان شدیدتر و ناامنی و اغتشاش همه جا را فرا گرفته بود. در ولایت کرمان به‌خاطر هجوم مداوم خوانین متمرد بلوچ به روستاهای اطراف شهر و بلوکات فعالیت در بخش کشاورزی و تجاری مختل شده بود.^{۱۹} دکتر دیکسون، از اعضای نمایندگی سیاسی انگلیس، در گزارشی از وضعیت مبادلات بازرگانی در سال ۱۸۷۲م/ ۱۲۸۸ق، با تشریح اوضاع کشور، می‌نویسد که در این سال بر اثر قحطی، بیماری، ناامنی، تجارت ایران متحمل خسارت زیاد شده بود. بنابر برآورد او، از میزان دادوستد کالا بین بنادر جنوبی ایران با بندر بمبئی در سال مزبور، صدور

۱۴. همان، ش ۶۸، ۱۵ ذی‌قعدة ۱۲۸۸ق.

۱۵. همان، ش ۱۱، ۱۷ صفر ۱۲۸۸ق؛ نظام السلطنه مافی، خاطرات و اسناد حسین‌قلی خان نظام‌السلطنه مافی، ۱/ ۵۴؛

The Times, No 27132, Aug. 3, 1871; *Ibid*, No 27145, Aug. 18, 1871.

16. *Ibid*, No 27149, Aug.23, 1871.

۱۷. ایران، ش ۱۲، ۲۲ صفر ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۲۵ صفر ۱۲۸۸ق، حسینی، علل تحولات اجتماعی و اقتصادی شاهرود در دوره قاجاریه، ۸۱.

۱۸. ایران، ش ۴، ۲۰ محرم ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۱۸، ۲۱ ربیع‌الاول ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۳۹، ۹ جمادی‌الآخر ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۴۰، ۵ رجب ۱۲۸۸ق.

The Times, No 27139, Aug. 11, 1871; *Ibid*, No 27145, Aug. 18, 1871; *Ibid*, No 27250, Dec. 19, 1871; *Ibid*, No 27300, Feb. 15, 1872.

۱۹. ایران، همان، ش ۱۹، ۲۶ ربیع‌الاول ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۲۲، ۱۰ ربیع‌الثانی، ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۳۸، ۲۵ جمادی‌الآخر ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۴۳، ۱۰

رجب ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۷۶، ۱۷ ذی‌حجه ۱۲۸۸ق.

Dickson, *Report by Mr. Dicon to the Trades of Persia. Mr. Dicon to M. Alison*, 137.

ترباک که عمدتاً در اصفهان، یزد و خراسان کشت می‌شد، در مقایسه با سنوات گذشته کاهش چشمگیری داشت.^{۲۰} روزنامه ایران نیز در گزارشی از کساد بازار تهران نوشت: «خریدار اندک است».^{۲۱} در شرایط بحرانی حاکم، برای دولت وصول درآمدها و پرداخت هزینه‌ها بسیار مشکل بود. چنان‌که حسام السلطنه، والی ارض اقدس و ولایات تابعه، در گزارشی به تهران در خصوص وضعیت فحطی نوشت وصول دو سوم مالیات دیوانی ولایات ممکن نبود. از این رو، از شاه درخواست کرد تا مواجب و مستمیری اشراف، شاهزادگان و دیوانیان پرداخت نگردد.^{۲۲} دولت مرکزی نیز با توجه به وخامت اوضاع، مقداری از مالیات دیوانی ولایات آسیب دیده را بخشود. برای نمونه، به گزارش روزنامه ایران، علاوه بر ۳۰ هزار تومان بدهی باقیمانده از سال پیش، در سال قوی‌نیل ۱۲۸۸ ق نیز ۲۱ هزار تومان دیگر از مالیات فارس بخشیده شد. در نتیجه عایدات خزانه از فارس در قوی‌نیل ۱۲۸۸ ق نسبت به نیلان‌نیل (۱۲۸۵-۱۲۸۶ ق) به نصف تقلیل یافته بود.^{۲۳} در همین راستا، ۶۷۰۰ تومان به مقاطعه کار گمرک تهران و ۴۰۰۰ تومان و ۱۵۰ خروار غله هم به اهالی قم تخفیف داده شد.^{۲۴}

۱-۲- تشکیل دارالشوری کبری: تغییرات مدیریتی در دستگاه مالی و برنامه‌های دولت برای اصلاح امور مالی

واکنش حکومت قاجاریه به اوضاع نابسامان کشور ایجاد یک رشته تغییرات گسترده بود. سفر ناصرالدین‌شاه به عتبات شروعی برای این تغییرات بود که با انتصاب میرزا حسین‌خان مشیرالدوله، وزیر مختار ایران در عثمانی، به وزارت عدلیه و وزارت وظایف و اوقاف در ۲۹ رمضان ۱۲۸۷ ق/ دسامبر ۱۸۷۰ م آغاز گردید.^{۲۵} این مهم پس از بازگشت شاه به تهران با تشکیل دارالشوری کبری- با عضویت ۱۲ وزیر و شاهزاده- و تغییر وزرا ادامه یافت. بدین ترتیب میرزا یوسف مستوفی‌الممالک، که شاه از عملکردش ناراضی بود از مقام وزیر اول و مالیه کناره‌گیری کرد و بار دیگر ناصرالدین‌شاه اداره امور مملکتی را بر عهده گرفت. در این میان میرزا کاظم خان نظام‌الملک وزیر مالیه و حکیم‌الممالک ناظم دفترخانه استیفا شد. همچنین با انتصاب نصرت‌الدوله به وزارت جنگ، دفتر لشکر از وزارت مالیه جدا شد و زیر نظر وزارت جنگ قرار گرفت.^{۲۶}

20. Dickson, *Report by mr. Dickson*, 137-141.

۲۱. ایران، ش ۱۲، ۲۲ صفر ۱۲۸۸ ق.

۲۲. حسینی، «فحطی و گرانی در سال ۱۲۸۷-۱۲۸۸ قمری»، ۵۲.

۲۳. برای مقایسه عایدات خزانه از فارس در سال‌های فوق رجوع کنید به: جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ ق

۲۴. ایران، ش ۱۲، ۲۲ صفر ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۳۵، ۱۴ جمادی‌الآخر ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۳۸، ۲۵ جمادی‌الآخر ۱۲۸۸ ق.

۲۵. اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ۱۶۳۳/۳، ۱۶۴۰.

۲۶. ایران، ش ۱، ۱۱ محرم ۱۲۸۸ ق.

برنامه بعدی دولت برای ساماندهی امور مالی، تغییر در مدیریت درآمدهای مالیاتی کشور بود. از همین رو، درآمدهای نقدی دولت (وجوهات) که از زمان میرزا آقاخان نوری ابواب جمع صاحب جمعان دیوانی شده بود، از ابتدای آن سال بار دیگر جمع و تحویل معیرالممالک، خزانه‌دار، گردید. در روزنامه ایران چنین اعلام شد که شاه به خاطر بسامان آوردن خزانه، تنظیم امور مالیاتی و رفاه و آسودگی دیوانیان این تصمیم را گرفته است. مالیات جنسی ولایات نیز جمع میرزا محمد خان مجدالملک، رئیس انبار غله دیوانی، گردید و مقرر شد اجناس تحویلی در یک مکان مناسب انبار شود.^{۲۷} تصمیم اخیر برای انبار و ذخیره غلات دیوانی یکی از راهکارهای دولت برای تأمین غله مورد نیاز پایتخت نشینان و مقابله با محتکران و جلوگیری از گرانی و کمبود آرازق و بلوای نان در مواقع بروز خشکسالی، قحطی و مسدود شدن راه‌ها بود. همچنین بنا بر حکم شاه، دبیر الملک، وزیر رسائل، مأموریت یافت تا در کنار نظام الملک «به عمل تنقیح و تصحیح دستورالعمل ولایات و انتظام امور معاملات رسیدگی کند». در واقع هدف شاه از گماشتن دبیرالملک، حسابرسی و سنجش صحت و سقم حساب‌های صاحب جمعان و حکام و تصحیح و پاک‌سازی دست‌کاری‌ها و حساب‌سازی‌ها بود تا اینکه صورت دقیق و صحیحی از میزان درآمدها و هزینه‌ها به دست آید.^{۲۸} چنانکه در همین راستا، پس از برکناری میرزا عیسی وزیر دارالخلافه - از نزدیکان میرزا یوسف مستوفی‌الممالک - و رسیدگی به حساب ارضی و مالیاتی‌اش در دفترخانه استیفا مشخص گردید که ۱۶۲۸۳۲ تومان باقی دارد.^{۲۹}

پس از اقدامات مذکور، دولت در گام بعدی برای جبران تقلیل درآمد با اجرای سیاست مالی انقباضی کوشید تا هزینه‌های پرداختی بابت مستمری و مواجب را که بسیار نابسامان و بی‌دلیل در حق افراد پرشماری برقرار شده بود، کاهش دهد. برای این منظور، ابتدا پرداخت انعامات استمراری لغو گردید. سپس مقرر شد که جیره و علیق به مستوفیان و ارباب قلم فقط در زمان انجام مأموریت پرداخت شود.^{۳۰} از طرف دیگر میرزا حسین خان مشیرالدوله، وزیر وظایف و اوقاف، برای جلوگیری از مستمری و وظایفی که به غیر استحقاق در حق افراد برقرار شده و نیز تعدی حکام در حق دستی‌بگیران (نقدی) در زمینه برقراری و پرداخت مستمری‌ها اصلاحاتی به عمل آورد. در ابتدا با اعلانی در روزنامه ایران، از حقوق‌بگیران دعوت شد تا فرامین و احکام حقوقشان را به دفتر وزارت وظایف ببرند تا اصالت و صحت مطالب آن‌ها بررسی گردد. پس از آنکه فرامین صاحبان حقوق مورد بررسی کارکنان دفتر وظایف قرار گرفت، همانند دفتر لشکر،

۲۷. همان، ش ۲، ۱۵ محرم ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۳، ۱۷ محرم ۱۲۸۸ ق.

۲۸. ایران، ش ۶، ۲۹ محرم ۱۲۸۸ ق.

۲۹. همان، ش ۱۲، ۲۲ صفر ۱۲۸۸ ق.

۳۰. همانجا.

فهرستی از مستمری‌بگیران در دفتر وزارت وظایف تهیه و تنظیم گردید که با تأیید شاه، حکام ولایات موظف شدند از آن پس بر اساس فهرست مزبور مستمری و وظیفه افراد را پرداخت کنند. همچنین برای جلوگیری از تضییع حق مستمری‌بگیران نقدی و سوء استفاده حکام و مستوفیان محلی، دستور داده شد که مستمری و وظیفه اهالی ولایات در مجلسی با حضور «علما، معتمدان، بزرگان و تجار» پرداخت شود.^{۳۱} میرزا حسین خان همچنین در صدد رسیدگی به عملکرد متولیان و درآمد و مخارج موقوفات نیز شد؛ زیرا به‌زعم وی مالیات اراضی و املاک موقوفه، به‌رغم توفیر محصول و تفاوت عمل، بسیار اندک بود. از این‌رو، خواهان افزایش مالیات موقوفات شد.^{۳۲} در ادامه سیاست انقباضی برنامه دولت برای افزایش درآمد، آبادانی و رونق دهات و مزارعی بود که در جریان قحطی متروک و ویران شدند. در همین راستا دولت برای آبادی و عمران دهات خالصه تصمیمات جدید اتخاذ کرد. بنابر سیاست جدید دولت، دهات خالصه جداگانه و متفرقه (به جای واگذاری همه خالصجات یک بلوک به یک نفر) بر مبنای عملکرد و وضعیت فعلی آن‌ها، به هر یک از درباریان، دولتمردان و افراد معتبر به مدت دوازده سال اجاره داده شد. دولت برای تشویق بیشتر مستأجرین آنچه را که پس از کسر هزینه‌ها، تقسیم سهم و پرداخت مالیات دیوانی باقی می‌ماند را به خود آن‌ها اختصاص داد.^{۳۳}

در ماه رجب ۱۲۸۸ ق تغییرات دیگری در اداره امور مالیاتی کشور صورت گرفت. منصب وزیر محاسبات و رئیس دفترخانه استیفا به قوام الدوله واگذار گردید. معیرالممالک نیز با لقب نظام الدوله، وزیر مالیه شد. بنابراین دامنه اختیارات معیرالممالک در حوزه امور مالی افزایش یافت. تغییر دیگری که در ماه رجب اتفاق افتاد انتصاب میرزا حسین خان مشیرالدوله به وزارت جنگ بود. در حقیقت انتصاب و اقدامات میرزا حسین خان در وزارتخانه‌های عدلیه، اوقاف و وظایف و جنگ پیش‌زمینه‌ای برای ایجاد یک تغییر اساسی در ساختار اداری کشور و اصلاحات و نوسازی نظام اداری دولت بود که این مهم با واگذاری مقام صدارت به وی در ۲۹ شعبان ۱۲۸۸ ق آغاز گردید.^{۳۴}

۲- دوره صدارت میرزا حسین خان سپهسالار (قوی‌نیل ق ۱۲۸۸ تا تخاقوی‌نیل ۱۲۹۰ ق/۱۸۷۱-۱۸۷۳ م)

۲-۱- اوضاع مالی کشور و حوزه اختیارات صدر اعظم

۳۱. همان، ش ۹، ص ۱۱، صفر ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۱۲، ۲۲، صفر ۱۲۸۸ ق؛ آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۱۸۷-۱۸۸.

۳۲. آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۱۸۸-۱۸۹.

۳۳. رونوشت فرمان واگذاری قریه‌های حصار امیر و خاتون آباد از املاک خالصه ورامین به غلامعلی همایون، س. ا. م، شناسه سند ۲۹۵/۱۵۵۹؛ بدایع نگار تهرانی، «چند رساله اقتصادی و اجتماعی محمد ابراهیم بدایع نگار تهرانی»، ۲۷۳.

۳۴. ایران، ش ۴۳، ۱۴، رجب ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۴۴، ۲۰، رجب ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۵۳، ۸، رمضان ۱۲۸۸ ق؛ مستوفی، شرح حال زندگانی من، ۱۱۵/۱.

پیش از این وضعیت بحرانی کشور که باعث ایجاد اختلال در تولیدات کشاورزی، تجارت و درآمدهای مالیاتی شده بود، تشریح گردید. این نابسامانی، به رغم اقدامات حکومت مرکزی و تغییر و تبدیل وزرا کماکان ادامه داشت. حکومت قاجاریه به خاطر ضعف حکومت مرکزی، نافرمانی حکام، هرج و مرج و ناامنی و عدم کنترل بر ولایات، فساد و رشوه، اختلاس و دزدی از خزانه و مطالبات معوق با کسری بودجه و بدهی سنگین در وضعیتی بحرانی و در آستانه ورشکستگی قرار داشت. میرزا حسین خان سپهسالار در حالی سکان اداره دولت را به دست گرفته بود که به نوشته وی «خزانه دولت به قدر یک صرافتی اعتبار نداشت»؛ زیرا سالانه ۳۰۰ تا ۴۰۰ هزار تومان از برات‌های صادره از خزانه لاوصول باقی می‌ماند.^{۳۵} بنابراین اعلان دولت در روزنامه ایران (۹ جمادی الاولی ۱۲۸۸ق) در خصوص لاوصول ماندن بروات سنوات گذشته، برای جلوگیری از خرید و فروش برات، اعلام شد که برات «قرض دولت است و بر ذمه کارگزاران خزانه عامره است که نقد تسلیم کنند .... این برات را عین زر مسکوک خود بدانند و تمام قرض دولت است و به آن‌ها داده خواهد شد».^{۳۶} ولی بروات دولتی بسیار بی اعتبار شده بود. زیرا صاحبان برات برای نقد کردن، آن‌ها را به کمترین نرخ می‌فروختند. از سوی دیگر درحالی که جیره و مواجب نظامیان به درستی پرداخت نمی‌شد. کارگزاران دستگاه مالیه با سوء استفاده از مقام خود، اقدام به صدور برات‌های نادرست و جعلی می‌کردند. از همه مهم‌تر رواج رشوه‌ستانی و مداخل، فروش مناصب و حکومت ولایات بود که علت عمده تعویق بسیاری از امور دولتی بود. چنانکه به خاطر منافع و مداخلی که از حکام ولایات نصیب کارگزاران دولت می‌شد، مالیات به درستی وصول نمی‌گردید. برای نمونه، به نوشته میرزا حسین خان سپهسالار، مالیات یونت‌نیل (۱۲۸۶-۱۲۸۷ق) و قوی‌نیل (۱۲۸۸ق) فارس و عربستان و گیلان به‌طور کامل وصول نشده بود و حکام مناطق مذکور باقی محلی داشتند.^{۳۷} چنانکه حکمران ایالت فارس مبلغ ۱۱۰ هزار تومان از قسط خزانه قوی‌نیل ۱۲۸۸ق را هم پرداخت نکرده بود.^{۳۸}

در این شرایط ساماندهی امور مملکتی و ایجاد نظم مستلزم یک حکومت قوی متمرکز با تسلط کامل بر امور سیاسی و مالی بود. برای این منظور ناصرالدین شاه با احیای منصب صدارت، این مقام را به میرزا حسین خان سپهسالار واگذار کرد. او برای پیشگیری از بروز هر گونه خلل در رتق و فتق امورات مملکتی - اختلافات و مداخله وزرا در امور یکدیگر، سرپیچی و نافرمانی حکام از مرکز - به‌ویژه حوزه مالی همانند دوره هیئت ثلاثه (۱۲۸۱-۱۲۸۲ق)، با اعطای اختیارات گسترده ضمن تقویت قدرت صدراعظم، حوزه

۳۵. فرهاد معتمد، تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله، ۱۱۴.

۳۶. ایران، ش ۲۷، ۹ جمادی الاولی ۱۲۸۸ق.

۳۷. فرهاد معتمد، تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله، ۱۱۴.

۳۸. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۲۵.

وظایف و اختیارات صدراعظم را مشخص کرد. وی با سلب اختیارات سابق از خود، اداره «جمع امور دولت را از قشون و مالیات و حکام و ولایات و کل رتق و فتق دولت» و بیوتات سلطنتی را به میرزا حسین خان سپهسالار تفویض کرد.^{۳۹} در زمینه امور مالی شاه تصمیم‌گیری نهایی را به او سپرد و شاه صرفاً بر آن نظارت می‌کرد. بدین ترتیب مقرر شد از این‌پس وزیر محاسبات «فرمان و برات و احکام نظامی و احکام دیوانخانه و اسناد خرج و غیره» جهت اجرا به تأیید صدراعظم برساند و صرفاً فهرستی از آنها تهیه و پس از مهر صدراعظم، به شاه تقدیم کند. صدراعظم نیز می‌بایست ضمن اهتمام در وصول کامل اقساط خزانه از ولایات، تنخواه دریافتی را با اطلاع نظام الدوله، وزیر مالیه، صرف هزینه‌های دولتی می‌کرد و نهایتاً صورتی از اقساط وصولی و مخارج را به شاه ارائه می‌داد.^{۴۰} با این اقدام شاه، صدراعظم اختیارات و قدرت اجرایی لازم برای اجرا و پیشبرد برنامه‌های اصلاحی را به دست آورد.

۲-۲- نخستین اقدام: مقابله با قحطی و رکود اقتصادی

۲-۲-۱- مبارزه با قحطی: مجلس اعانه، راه‌سازی و کشاورزی

صدراعظم در واکنش به وضع موجود و برای بهبود اوضاع کشور اقدامات و اصلاحاتی را در دستور کار خود قرار داد. در نخستین گام که از دوره تصدی او بر وزارت جنگ آغاز شده بود، کوشید فقراء را که از شدت قحطی و تنگدستی به تهران و شهرهای بزرگ پناه آورده بودند، سر و سامان دهد. بدین منظور مجلس اعانه‌ای متشکل از دولتمردان و دیپلمات‌های خارجی در تهران تشکیل داد. با کمک‌های نقدی و جنسی دولت و گروه‌های مردمی خارجی، قحطی‌زدگان از سطح شهر جمع‌آوری و در مکان‌های مشخص اسکان داده شدند. این رویه در شهرهای بزرگ نظیر شیراز و تبریز برای کمک به مستمندان ادامه یافت.^{۴۱} میرزا حسین خان در گزارشی به روزنامه تایمز (۲۶ دسامبر ۱۸۷۱ م/ ۱۳ شوال ۱۲۸۸ ق) در خصوص اقدامات دولت برای مقابله با قحطی و بیماری‌های واگیردار از اختصاص ماهانه ۸۰ هزار تومان در تهران و سایر ولایات برای تأمین وسایل روشنایی، گرمایی و توزیع غذای رایگان، همچنین ساخت دو باب بیمارستان با ظرفیت ۳۰۰ نفر، یک باب مدرسه با گنجایش ۲۰۰ نفر برای نگهداری از کودکان نیازمندان و حمایت از فقرا خبر داد.^{۴۲}

۳۹. ایران، ش ۵۳، ۸ رمضان ۱۲۸۸ ق.

۴۰. همانجا.

۴۱. ایران، ش ۲۰، ۲ ربیع الثانی، ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۴۸، ۷ شعبان ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۵۶، ۲۵ رمضان ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۵۹، ۹ شوال ۱۲۸۸ ق؛ همان، ش ۶۳، ۲۵ شوال ۱۲۸۸ ق؛ و نیز عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۳۹؛

Nashat, *The Beginnings Of Modernizing Reform In Iran 1870-1880*, 121-122.

42. *The Times*, No 27256, Dec. 26, 1871.

در مورد ساخت راه‌های مازندران و گیلان نک: ایران، ش ۱۰۷۳، ۱ ذی‌حجه ۱۲۸۸ ق.

فقدان راه‌های مواصلاتی مناسب، همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، یکی از دلایل قحطی و کمبود آذوقه بود که حمل‌ونقل آن‌ها با صعوبت بسیار انجام می‌گرفت. از این‌رو، سه پروژه راه‌سازی در برنامه کار دولت قرار گرفت. میرزا حسین خان خود در ادامه گزارش فوق به روزنامه تایمز از به‌کارگیری فقراء و مستمندانی که توانایی کار داشتند در ساخت جاده تهران- تبریز، تهران- دریای خزر و تهران- قم زیر نظر سه مهندس خارجی خبر داده است.^{۴۳} روزنامه تایمز دو ماه بعد در گزارشی از وضعیت قحطی ایران نوشت، طرح راه- سازی در کاهش ازدحام و تجمع فقراء در زمستان سرد و سخت موفق بود.^{۴۴} همچنین از سوی صدراعظم دستوراتی در زمینه نظم و نسق اراضی خالصه و توزیع بذر و مساعدت بین رعایا برای کشت سال آینده به حکام ولایات داده شد.^{۴۵} اختصاص بخشی از درآمد مالیاتی گیلان برای خرید آرد و گندم از روسیه از دیگر کارهای صدراعظم برای تهیه و تأمین آذوقه تهران و سایر شهرها بود.^{۴۶}

۲-۲-۲ دولت مقتدر: نظارت و کنترل بر دستگاه مالیه و حکمرانان

الف. مبارزه با فساد، افزایش قدرت دولت مرکزی و کاهش اقتدار حکام

از نظر میرزا حسین خان ریشه نابسامانی امور اداری و مالی دولت و مانع ازدیاد ثروت و رفاه رعیت، طمع و زیاده‌خواهی حکام و صاحبان مناصب بود که باعث کاهش اعتبار دولت و اختلال قدرت حکومت مرکزی شده بود. برای رفع این معضل، ابتدا ناصرالدین‌شاه در سخنرانی سلام عام ۲۵ شوال ۱۲۸۸ق/ ژانویه ۱۸۷۲م به صدراعظم دستور داد میزان دقیق مالیات ولایات و قسط خزانه به رعایا اعلام شود، همچنین طی ابلاغی به حکام از آن‌ها خواسته شد که از طمع و غرض‌پرهیز کنند و تهدید کرد که در صورت زیاده‌ستانی، حتی یک دینار اضافه بر مالیات، از حکومت عزل خواهند شد. به دنبال دستور شاه، صدراعظم برای ریشه- کن کردن این «مرض مهلک مُسری» مکتوبی خطاب به حکام ولایات صادر کرد.^{۴۷} در این مکتوب، میرزا حسین خان اظهار داشت جلوگیری از اخذ هرگونه رشوه، مداخله، هدیه، تعارف و پیشکش یکی از اولویت- های کاری او است. این مهم در دربار با موفقیت انجام گشته و همه مناصب و مأموریت‌ها بر اساس شایستگی و لیاقت به افراد محوّل شده بود. همچنین این توفیق را داشته که با جلوگیری از غارت و جوه نقدی خزانه، آن‌ها را در جهت امور عمرانی و آبادی شهرها و روستاها و رفاه حال رعایا صرف کند. سپس در ادامه نوشت: «اما آنچه باقی مانده تحدید حدود فی مابین حکام و رعیت است و تحصیل رفاهیت آن بیچاره‌ها»

43. Ibid.

44. *The Times*, No 27302, Feb. 15, 1872.

۴۵. عباسی، حکومت سباه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۳۶.

۴۶. همان، ۳۰؛ ممتحن الدوله، خاطرات ممتحن الدوله، ۲۰۳-۲۱۴.

۴۷. ایران، ش ۱۱، ذی‌قعدة ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۶۷، ۱۱ ذی‌قعدة ۱۲۸۸ق.

است. آن‌گاه با اشاره به اظهارات شاه در ۲۵ شوال در خصوص تنبیه حکامی که در حق رعایا تعدی نمایند، از آن‌ها خواست به موجب و استصوابی تعیین شده، قانع باشند. در پایان با تهدید حکام به عزل در صورت تخطی، افزود: «در همه جا و همه موقع چشم دولت با شماست ... اگر ذره بر خلاف آنچه در [این] ورقه نوشته شد از شما بصدور و وقوع برسد» بدون اندکی اغماض و سکوت به اطلاع شاه خواهد رساند و اشد مجازات را برایشان تقاضا خواهد کرد.^{۴۸} البته صدراعظم با ذکر این نکته که دولت ضامن ثروت‌اندوزی و افزودن دارایی حکام نیست، بیان داشت برای تحصیل ثروت و مال راه‌های حلال دیگری وجود داشت که افزون بر ازدیاد منافع و ثروت ایشان، موجب آبادی ولایات نیز می‌شد. در مورد این راه‌های حلال نوشت که می‌توانست سرمایه‌گذاری برای «آبادی خالصجات و دایر کردن معادن و احداث قنوات جدید در زمین بلا مالک ولایت تحت حکومت خود [حکام باشد]».^{۴۹}

به نوشته گیتی نشأت این اولین قانون میرزا حسین خان جهت توسعه و آبادانی خالصجات و معادن بود.^{۵۰} حکام و رؤسای تلگراف‌خانه‌ها موظف بودند مکتوب صدراعظم را در مساجد جامع برای همه اهالی قرائت کنند. به نوشته اعتماد السلطنه مکتوب مذکور موجب آسودگی و آسایش رعایا از ظلم و تعدی حکام گردید؛ زیرا حکام نه تنها جرأت ابراز هیچ‌گونه مخالفتی نداشتند، بلکه هیچ اشتباه و عذری نیز مورد قبول نبود. اگر رئیس تلگراف‌خانه از در سازش با حاکم در اطلاع‌رسانی احکام کوتاهی می‌کرد، بدون درنگ مجازات و از کار برکنار می‌شد، چنان‌که بارها این اتفاق افتاد.^{۵۱} عزل حسام السلطنه حکمران ارض اقدس و ولایات تابعه، نمونه‌ای بارز از جدیت و اهتمام میرزا حسین خان در اجرای اظهارات فوق برای نظم و ساماندهی به حکومت و قدرت دولت بود. از این‌رو، عایدی و جوه مخصوص از پیشکش حکام ولایات در قوی‌نیل ۱۲۸۸ ق که بالغ بر ۸۱۴۰۰ تومان بود، در پیچی‌نیل ۱۲۸۹ به صفر رسید. این خود حاکی از آن است که شاه نیز به رعایت دستورالعمل فوق‌الذکر پایبند بود.^{۵۲} بدین ترتیب صدراعظم توانست با ایجاد یک دولت مقتدر و سیطره قدرت بر ولایات حکمرانان و مباشرین ولایات را مطیع تهران کند.

ب. نظارت و ساماندهی دستگاه مالیه

اقدامات میرزا حسین خان ابعاد دیگری نیز داشت. با استفاده از اختیارات مذکور در حکم صدارت خود در خصوص امور مالی کشور، کوشید که دستگاه مالیه کشور را نیز ساماندهی کند. از این‌رو، همانند دوره

۴۸. همان، ش ۶۷، ۱۱ ذی‌قعدة ۱۲۸۸ ق.

۴۹. همانجا.

50. Nashat, 188.

۵۱. اعتماد السلطنه، صدر التواریخ، ۲۶۸. (برای اطلاع بیشتر نک: آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۲۲۹-۳۳۰).

۵۲. کتابچه جمع و خرج جوه مخصوص، دا. تهران، شماره ثبت ۸۹۰۰؛ و نیز ایران، ش ۱۴۸، ۲۶ ذی‌قعدة ۱۲۸۹ ق.

صدارت امیرکبیر، عملکرد دفتر استیفا را دقیقاً زیر نظر گرفت؛ شخصاً بر تنظیم دستورالعمل جمع و خرج ولایات، حسابرسی و صدور مفصاحساب حکام و صاحب‌جمعان، صدور و مهر بروات و اسناد خرج و رساندن مواجب و جیره دیوانیان و قشون رسیدگی می‌کرد. گزارش‌های متعددی از صدراعظم به ناصرالدین‌شاه در خصوص رسیدگی به ریز درآمدها، مخارج و باقی حساب وزراء، حکام و صاحب‌جمعان وجود دارد. در این گزارش‌ها موضوعات مختلفی از جمله زیاده‌ستانی‌ها، خرج‌تراشی، ندادن مالیات دیوانی و درخواست بخشودگی مالیاتی به بهانه‌های مختلف از سوی حکام و کارگزاران دیوانی تا اقدامات خود صدراعظم را در تنظیم و ارسال دستورالعمل ولایتی و قشون، وصول مال دیوان و پرداخت مواجب در زمان مقرر در بر می‌گیرد که همگی حاکی از دقت عمل و کنترل دقیق میرزا حسین خان در رسیدگی به حساب‌های دیوانی و اهتمام وی در سامان دادن به امور مالی کشور است.^{۵۳} برای نمونه، پیشکار آذربایجان به بهانه کمبود غله و خرابی و ناتوانی بعضی از محال، افزون بر تقاضای ۳ هزار خروار تخفیف در مالیات جنسی، از دولت درخواست کرد که نرخ غله دیوانی همانند سنوات قبل خرواری ۳ تومان محاسبه شود. ولی در نتیجه مکاتبات و پافشاری میرزا حسین خان، پذیرفت که غله دیوانی را بدون تخفیف و از قرار خرواری شش تومان پردازد.^{۵۴} در موردی دیگر، صدراعظم در گزارشی در مورد باقی سال ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ ق گیلان می‌نویسد: «محاسبه گیلان را با هزار زحمت و مرارت بعد از آنکه یک هفته تمام خودم به نفسه مشغول این کار شدم و مجال طفره به محاسب و مستوفی و حساب دهنده ندادم، بالاخره تمام شد».^{۵۵}

۳-۲- توفیق در سامان‌دهی امور مالی: هزینه‌ها و عایدات خزانه در قوی‌ئیل ۱۲۸۸ ق

در مورد خزانه و برات‌های بلامحل و لاوصول نیز صدراعظم سیاست خود را داشت. وی ضمن اهتمام ویژه در وصول مالیاتی نقدی و جنسی، دستور داد تا چند تن از مستوفیان تمام برات‌های کهنه و لاوصول موجود در دست مردم را جمع‌آوری و مقدار آن‌ها تعیین کنند. از طرف دیگر، برای تأمین منابع مالی بروات معوق به دستور او صورتی از بقایای سنواتی تهیه گردید و آنچه را که قابل وصول بود، به پرداخت برات‌ها اختصاص داد (شوال ۱۲۸۸ ق).^{۵۶} این راهکار مؤثر واقع شد؛ زیرا در روزنامه ایران در شماره ۷۳ (اول ذی‌حجه ۱۲۸۸ ق/ فوریه ۱۸۷۲ م) آمده است که صدراعظم با وصول ۱۵۰ هزار تومان از قسط ولایات، مبلغ مذکور را در حالی میان برات‌داران و دیگر طلبکاران تقسیم کرده بود که دولت در آغاز سال برای

۵۳. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۴۰، ۴۲، ۴۷، ۵۰-۵۲.

۵۴. همان، ۱۴-۱۵.

۵۵. همان، ۵۸.

۵۶. همان، ۳۷-۳۸.

پرداخت بروات (اعم از مواجب و غیره) مجبور به استقراض ۱۴۰ هزار تومان از خزانه اندرون شده بود.^{۵۷} همچنین به دستور صدراعظم، وزارت عسکریه موظف شد تا مواجب همه نظامیان تمام و کمال بپردازد تا آنکه دولت از این بابت در آخر دیناری بدهکار نباشد.

تأسیس اداره اوراق دولتی و الزام تمامی مستوفیان دوایر مالی به استفاده ورقه دولتی جهت نوشتن برات از دیگر اقدامات میرزا حسین خان برای کنترل شدید هزینه‌های دولت و جلوگیری از برات‌های تقلبی و جعلی بود که به خزانه خسارت می‌زد.^{۵۸} بدین ترتیب میرزا حسین خان توانست اعتبار برات‌های دولتی را بازگرداند و امور مالی کشور را به سامان آورد.

برای موفقیت برنامه‌های مالی میرزا حسین خان اطلاعات کافی در دست است. آمار و ارقام کتابچه مفصاحساب خزانه در سال ۱۲۸۸ق (قوی نیل) بیانگر حسن اجرای سیاست مالی دولت در تخصیص درآمدها و هزینه‌ها و توفیق در بهبود وضع مالی کشور است. برای نمونه، افزون بر اینکه تنخواه تخصیصی صاحب‌جمعان دیوانی جمع معیر الممالک خزانه‌دار گردید، با تفکیک دفتر لشکر از دفترخانه استیفا، حدود ۳۲۵ هزار تومان تنخواه جهت پرداخت مواجب، جیره و تأمین تدارکات و تجهیزات قشون به خزانه-دار نظام و سایر صاحب‌منصبان اختصاص یافت.^{۵۹} نکته قابل‌تأمل در زمینه این اصلاحات، افزایش ۱۸۴ درصدی عایدات خزانه در همان سال است که از سنوات پیش از قحطی نیز بیشتر است.^{۶۰} البته باید گفت حدود ۱۰٪ از کل عواید مذکور، از بابت بقایا و باقی مالیات سنوات گذشته است. حال سؤال این است توفیر چشمگیر عایدات به‌رغم وجود قحط‌سالی شدید و مشکلاتی مالی دولت، چگونه ممکن گردید؟ در پاسخ به این سؤال علل متعددی را می‌توان برشمرد. اما سبب اصلی این است که در سال ۱۲۸۸ق مبلغ ۱۱۴۴۸۱ تومان از بابت قسط مالیاتی ولایت کرمان که جمع صاحب‌جمعان مختلف بود بنابر سیاست جدید دولت ابواب جمع خزانه‌دار گردید. این مبلغ خود حدود یک پنجم از مجموع کل قسط خزانه از ولایات می‌گشت.^{۶۱} دیگر آنکه بارندگی در آن سال نسبت به سال پیش بیشتر و زودتر آغاز شده بود؛ به همین سبب درآمد خزانه از بعضی از ولایات افزایش را نشان می‌داد. برای نمونه، در گیلان به سبب وجود

۵۷. کتابچه جمع و خرج وجوه مخصوص، دا، تهران، شماره ثبت ۸۹۰۰.

۵۸. ایران، ش ۸۴، ۲۸۹ محرم ۱۲۸۹ق؛ همان، ش ۸۵، ۲ صفر ۱۲۸۹ق.

۵۹. کتابچه جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۱.

۶۰.

نمودار ۱. عایدات و هزینه‌های خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق.

۶۱. جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق

بارش‌های فراوان، اراضی بیشتری زیر کشت برنج رفت و برداشت محصول ابریشم نیز از سال قبل بیشتر شده بود.^{۶۲} به همین ترتیب، عایدی خزانه از دارالمرز و عراق عجم نیز در مقایسه با نیلان نیل (۱۲۸۵-۱۲۸۶ق) افزایش را نشان می‌دهد. افزایش پول سیاه که هر ۴ عدد آن برابر با ده شاهی بود، در بعضی از ولایات مانند شهرهای آذربایجان نیز می‌توانست در افزایش کمی درآمد مؤثر بوده باشد.^{۶۳} در کنار عوامل مذکور و تغییرات ساختار اداری و مالی و نحوه هزینه‌کرد و اختصاص منابع مالی، از تأثیر اقدامات و اصلاحات میرزا حسین خان نیز نباید غفلت شود.

سال ۱۲۸۸ق از بابت افزایش هزینه‌های دولت جای توجه دارد. بنابر اطلاعات موجود، در آن سال هزینه‌های خزانه نسبت به سال ۱۲۸۶ق ۲۷۱٪ درصد رشد داشت.^{۶۴} گفتنی است که در ۱۲۸۸ق به سبب تفکیک دفتر لشکر از دفترخانه استیفا، بودجه قشون جمعی خزانه‌دار نظام و سایر صاحب‌منصبان گردید. از این رو، در این سال هزینه خزانه ذیل تحویل چندین برابر سال ۱۲۸۶ق است. همچنین نظر به هزینه دولت جهت خرید تفنگ، فشنگ و تغییر لباس نظامیان، هزینه‌های ابتیاعی نیز افزایش را نشان می‌دهد. در مقابل، پرداختی‌های خزانه بابت مواجب و مقرری‌ها ۳۶٪ کاهش داشته است. کاهش مواجب نیروهای نظامی به این خاطر است که در این سال نظامیان حقوقشان را به جای خزانه مالیه، از خزانه‌دار نظام می‌گرفتند. البته از مواجب و مقرری شاهزادگان، خوانین، ارباب قلم، عمه‌جات و غلام پیشخدمتان جزء کارکنان وزارت خارجه کاسته شده است. در مقابل هزینه‌های خزانه بابت انعام، جیره و علیق قشون، کرایه حمل و نقل مالیات جنسی ولایات، پرداخت کسری حساب صندوق‌خانه، صرف جیب و اوراق دولتی و نیز رسوم موضوعی از مقرری شاهزادگان رشد را نشان می‌دهد.^{۶۵} در ۱۲۸۸ق درآمد خزانه درحالی فاضل بر خرج بود که مضاف بر مخارج سالانه، مبلغ ۷۰ هزار تومان از بدهی سال گذشته -یونت نیل ۱۲۸۷ق- نیز پرداخت شد. ولی تحت باقی هزینه‌های دیگری بابت مخارج اتفاقی و سنواتی و دیگر هزینه‌ها منظور شد که در نهایت خزانه بالغ بر ۴۲ هزار تومان کسر آورد.^{۶۶}

۶۲. ایران، ش ۱۶، ۱۱ ربیع الاول ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۳۶، ۱۹ جمادی الاخر ۱۲۸۸ق.

۶۳. ایران، نمره ۴، ۱۷، محرم ۱۲۸۸ق؛ همان، همان، ش ۱۷، ۱۱ ربیع الاول ۱۲۸۸ق.

۶۴.

نمودار ۱. عایدات و هزینه‌های خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق (توضیح آنکه نظر به کاهش مخارج در ۱۲۸۷ق، هزینه‌های خزانه در ۱۲۸۸ق با سال ۱۲۸۶ق مقایسه گردید).

۶۵. کتابچه جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۱.

۶۶. جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق

۳- توسعه اقتصادی و اصلاحات اقتصادی و مالی

۳-۱- توسعه اقتصادی: تأسیس بانک و اصلاح نظام پولی

میرزا حسین خان پس از توفیق در سامان‌دهی و بهبود وضع مالی حکومت در قوی‌نیل (۱۲۸۸ق)، در ادامه برنامه‌های نوسازی و ترقی خواهانه جهت پیشرفت و آبادانی کشور، به اصلاحات اقتصادی پرداخت. در این زمینه او بیشتر بر توسعه بخش صنعت و جلب سرمایه‌گذاران خارجی و داخلی توجه داشت.^{۶۷} در این زمینه گزارشی از راه‌اندازی کارخانه باروت در قورخانه و آسیاب بخار در ماه‌های اول صدارت او به دست ما رسیده است، هر چند محتمل است که اقدامات برای تأسیس این مؤسسات در دوره سلف میرزا حسین خان شروع شده باشد.^{۶۸} تأسیس «مکتب صنایع»، «نشر علوم و صنایع خارجه»، ایجاد کمپانی تجاری، وزارت فواید عامه و راه‌سازی در دوره صدارت او نیز در راستای همین سیاست بود.^{۶۹}

اجرای پروژه‌های بزرگ در بخش‌های صنایع، معادن، راه‌سازی، افزایش تولیدات کشاورزی و مبادلات تجاری به منابع مالی بیشتری نیاز داشت. این درحالی بود که عایدات خزانه مرکزی از مالیات ولایات در نهایت برای تأمین هزینه‌های شاه، دربار و مواجب دیوانیان و قشون کفایت می‌کرد.^{۷۰} آنچه نیز در خزانه اندرون ذخیره می‌شد، صرف مخارج اتفاقی و جبران کسر و شکست مالیات ولایات می‌گردید. چنان‌که میرزا حسین خان در پایان گزارش‌اش به شاه در خصوص صورت وضعیت باقی مالیاتی گیلان (۱۲۸۷-۱۲۸۸ق) با اشاره به نیاز دولت به پول جهت پیشبرد برنامه‌های اصلاحی و ترقی خواهانه چنین می‌نویسد: «... اگر خزانه از این مبلغ محروم بماند برات به برات دار نخواهد رسید، اسلحه نمی‌توان خرید، مخارج لازمه [که] برای ترقی دولت و قشون باید بشود، به زمین خواهد ماند».^{۷۱} در همین رابطه وی در نامه‌ای خطاب به شاه در مورد انتصاب ظل السلطان به حکومت فارس با اشاره به افزایش هزینه‌های استمراری و فوق العاده دولت می‌گوید، تجهیز قشون، ساخت ابنیه لازمه، خرید اسلحه و «اصلاحات دیگر داخل در امور و رشته‌های دولت کرد که هیچ یک از این مراتب از قوه به فعل نمی‌تواند آمد مگر به وجود پول».^{۷۲} از این رو، تداوم اصلاح نظام مالی و مالیاتی برای افزایش عایدات و تأمین منابع مالی مورد نیاز ضروری می‌نمود.

تأسیس بانک دولتی یکی از راهکارهای بود که تجار و سرمایه‌داران نیز برای سرمایه‌گذاری در بخش

۶۷. آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۲۹۹.

۶۸. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۳۰.

۶۹. ایران، ش ۱۱۳، ۲۲ جمادی الاولی ۱۲۸۹ق؛ همان، ش ۱۳۴، ۱۸ رمضان ۱۲۸۹ق.

70. Nashat, *The Beginnings*, 192.

۷۱. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۲۱.

۷۲. فرهاد معتمد، تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله، ۱۳۱.

صنعت خواهان آن بودند. در این زمینه پیشنهادهایی برای تأسیس بانک از سوی کشورهای مختلف به دولت ایران ارائه شد که در نهایت طرح پیشنهادی مرتون^{۷۳} فرانسوی مورد تصویب قرار گرفت (رجب ۱۲۸۹ق/ سپتامر ۱۸۷۲م). با وجود این، طرح مرتون به مرحله عمل نرسید.^{۷۴} اصلاح نظام پولی کشور از دیگر اقدامات میرزا حسین خان بود. از این رو، هم‌زمان با اتمام کار بنای ساختمان ضراب‌خانه که پس از قرارداد با موسیو داوس^{۷۵} ناتمام مانده بود، میرزا حسین خان از وی خواست تا ماشین آلات ضرب سکه را راه‌اندازی کند (ذی‌قعدة ۱۲۸۸ق/ دسامبر ۱۸۷۲م).^{۷۶}

۳-۲- توسعه اقتصادی و سیاست مالی انقباضی

در کنار اصلاح نظام پولی و تأسیس بانک، برنامه دیگر میرزا حسین خان، به‌کارگیری سیاست مالی انقباضی بود. بدین طریق که مانند دوران امیرکبیر، کوشید بر میزان درآمدهای مالیاتی بیفزاید و از مخارج بکاهد تا ضمن برقراری موازنه بین دخل و خرج، منابع مالی مورد نیاز جهت نوسازی و اجرای پروژه‌های بزرگ و نیز پول مورد نیاز جهت هزینه سفر فرنگ شاه در سال بعد تأمین شود.

۳-۲-۱- افزایش عایدات

خروج کشور از دوره خشکسالی و به دنبال آن بارش برف و باران فراوان زمستان سال پیش و بهار (پیچی‌نیل ۱۲۸۹ق/ ۱۸۷۲م) نوید یک سالی زراعی پر بار را می‌داد.^{۷۷} با مساعی و مساعدت دولت و حکام ولایات سطح زیادی از اراضی کشاورزی زیر کشت رفت.^{۷۸} از سوی دیگر با پایان دوره قحطی، افزایش قدرت دولت مرکزی، برقراری امنیت، احداث و تسطیح راه‌های مواصلاتی و حمایت دولت از تجار، افزون بر رونق مبادلات بازرگانی، چند شرکت تجاری در کشور شکل گرفت. در این سال جزء نواحی شرقی که بر اثر حملات ترکمن‌ها، شورش طوایف بلوچ و حمله اعراب مسقط به چابهار ناامن بود، در سایر نواحی کشور آرام و امنیت وجود داشت.^{۷۹} گزارش میرزا حسین خان، از بازگشایی دکان‌ها و از سرگیری فعالیت اهالی بازار و کسبه و ازدحام جمعیت و مشتری در بازار تهران مؤید بهبودی کسب و کار است.^{۸۰} میرزا حسین خان، با توجه به بهبود کشت و کار و تجارت، بر مالیات دیوانی ولایات و مقاطعه‌کاران افزود. نکته

73. Merton.

۷۴. آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ۲۹۹-۳۰۶.

75. Davoust.

۷۶. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۳۶.

۷۷. ایران، ش ۸۱، ۱۷ محرم ۱۲۸۹ق؛ همان، ش ۸۸، ۱۴ صفر ۱۲۸۹ق.

۷۸. همان، ش ۳۶، ۱۹ جمادی الاخر ۱۲۸۸ق؛ همان، ش ۲۶، ۸ ذی‌قعدة ۱۲۸۸ق.

۷۹. همان، ش ۸۲، ۱۹ محرم ۱۲۸۹ق؛ همان، ش ۹۱، ۲۶ صفر ۱۲۸۹ق؛ همان، ش ۱۱۲، ۱۷ جمادی الاول ۱۲۸۹ق؛ عباسی، حکومت سایه‌ها، ۲۶، ۴۰.

۵۷-۵۹.

۸۰. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۸۵-۸۶.

قابل توجه آنکه این افزایش مالیات بر خلاف دوران امیرکبیر، مبنایی در ممیزی یا ارزیابی عملکرد محل مالیات نداشت و به جای آن بر اساس تفاوت عمل قبولی حکام بود. برای نمونه، صدراعظم در آغاز سال به شاه گزارش داد مبلغ زیادی به خاطر تفاوت عمل توابع فارس (بوشهر و توابع، نیریز و بهبهان) به دست آمده است.^{۸۱} بنابر اسناد مالی بابت تفاوت عمل پس از کسر تخفیف و شکست مبلغ ۹۲۴۰۰ تومان بر مالیات ایالت فارس افزوده شد.^{۸۲} بنابراین مالیات فارس از ۴۷۲۵۴۵ تومان و ۱۱ هزار خروار غله در قوی نیل ۱۲۸۸ق به ۵۷۵۱۲۷ تومان و ۱۱ هزار خروار غله در ایت نیل (۱۲۹۲-۱۲۹۱ق) رسید.^{۸۳} یا مبلغ ۳۵ هزار تومان بابت تفاوت عمل بر مالیات عربستان و لرستان بر اساس قبولی حشمت الدوله، حکمران ولایت، اضافه شد.^{۸۴} همچنین صدراعظم با تقویت دولت مرکزی حکام ولایات را ودار کرد تا اقساط مالیاتی را به صورت کامل و به موقع پرداخت نمایند. چنانکه در سال ۱۲۸۹ق با فشار به حاکم فارس ۷۳ هزار تومان باقی قسط مالیاتی قوی نیل (۱۲۸۸ق) خزانه دریافت گردید.^{۸۵} بنابراین، عایدی خزانه از قسط مالیات ولایات با ۳۹٪ رشد نسبت به سال قبل به ۱۰۱۴۶۳۹ تومان رسیده بود (پیچی نیل ۱۲۸۹ق/ ۱۸۷۲-۱۸۷۳م).^{۸۶}

۳-۲-۲- کاهش هزینه و راهکای های آن

در ادامه سیاست مالی انقباضی صدراعظم تصمیم گرفت از مخارج دولت بکاهد. برای این منظور او با کسر یا قطع مستمری، مواجب، مقرری، هزینه های بیواتات سلطنتی و ارث بری مواجب از هزینه های دولت کاست.^{۸۷} همچنین با حسابرسی دقیق به حساب مباشرین و صاحب جمعان دیوانی و اعمال محدودیت های قانونی کوشید جلوی حیف و میل مال دیوان و دست اندازی های آنان را بگیرد. برای نمونه، میرزا حسین خان در یکی از مکاتباتش با شاه درباره عملکرد یکی از کارگزاران دیوان، با انتقاد از بی مسئولیتی و خلف وعده های آن ها می گوید که به سبب همین بدقولی ها نزدیک پنجاه هزار تومان از تنخواه دولت از بین رفته بود و

۸۱. عباسی، حکومت سایه ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۴۹.

۸۲. صورت جمع و خرج کل ممالک محروسه از بابت هذه السنه ایت نیل ۱۲۹۱ق، آستان، شماره ثبت ۱۲۲۵۱۰.

۸۳. صورت کتابچه دستورالعمل هذه السنه قوی نیل مملکت فارس، دا. تهران، شماره ثبت ۱۰۴۴۳؛ صورت جمع و خرج کل ممالک محروسه، آستان، شماره ثبت ۱۲۲۵۱۰.

(گفتنی است مبلغ ۳۹ هزار تومان از فوق در تخاقوی نیل علاوه گشته است (صورت تفاوت عمل مملکت فارس بابت سنه ماضیه با هذه سنه تخاقوی نیل، آستان، شماره ثبت ۱۲۲۳۷۶).

۸۴. کتابچه جمع و خرج و جوه مخصوص، دا. تهران، شماره ثبت ۸۹۰۰؛ و نیز جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق.

۸۵. کتابچه جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۱؛

Sheikholeslami, *The Central Structure Of Authority In Iran 1871-1896*, 64.

۸۶. جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق

۸۷. خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجار، ۱/۱۱۹؛ امین الدوله، خاطرات سیاسی امین الدوله، ۳۵؛

Floor, *A Fiscal History of Iran Safavid and Qajar Periods 1500-1925*, 455.

سختگیری‌اش نسبت به آن‌ها نه از روی خساست، بلکه به خاطر این بود که مباشران دو سوم تنخواه تخصیصی را هم صرف امور دولتی و مملکتی نمی‌کردند.^{۸۸} از این رو، صدراعظم با گنجاندن اصلاحات مورد نظر در لایحه تشکیل دربار اعظم (۱۲ شعبان ۱۲۸۹ق/ اکتبر ۱۸۷۲م) زمینه پیاده‌سازی و اجرای قانونی کاهش هزینه‌ها و الزام‌پذیری وزراء و حکام را فراهم کرد.

بدین ترتیب با تشکیل وزارتخانه‌های نه‌گانه، اداره آن‌ها به دربار اعظم متشکل از وزرای مذکور به ریاست صدراعظم محول گردید. در حالی که اجرای هر یک از فرامین شاه بر عهده دربار اعظم بود، مسئولیت اداره کلیه دوایر دولتی به صدراعظم سپرده شد و هر یک از وزراء نیز در برابر صدراعظم مسئول و پاسخگو شناخته شدند. همچنین بنابر طرح مزبور تعیین اعضای هر وزارتخانه‌ها، تعداد آن‌ها، مواجب، منصب و وظایف کارکنان پس از تعیین شورای وزراء منوط به تصدیق صدراعظم و امضای شاه گردید. بنابراین، هیچ یک وزراء بدون اذن صدراعظم و مجلس شورا اجازه اخراج کارمندان، تغییر منصب و مواجب آن‌ها و به‌کارگیری نیروی جدید نداشت. اما در باب اختصاص مواجب و شرط تعلق آن به کارکنان، مقرر گردید که مواجب تنها به کسانی پرداخت شود که در حال انجام خدمت به دولت هستند. بدین ترتیب بنابر ضوابط جدید، پرداخت مواجب به افراد تابع منصب گردید و آن عبارت بود از اجرت و حقی که کارکنان دولت در ازای انجام خدمت و تکالیف اداری محوله دریافت می‌کردند و ارتباطی به حق شخصی آن‌ها نداشت. بنابراین، با کنار رفتن از منصب، دیگر مواجب نیز قطع می‌گردید. از سوی دیگر آنچه به اسم تعشیر یعنی رسوم کسر یک دهم از حقوق نیز ملغی گردید و مقرر شد که مواجب کارکنان بدون کسر رسوم عشر پرداخت شود. بدین ترتیب، مواجب از حقوق شخصی اعضای دیوان تفکیک و مستمری یا مقرری نامیده شد که بر اساس قوانین دیوانی پرداخت می‌گردید. ارتقا منصب کارکنان نیز قرار شد تحت قاعده و قوانین صورت بپذیرد.^{۸۹} قوانین مذکور به‌زودی به مرحله اجرا درآمد و در تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل اعمال گردید. برای نمونه، مصارف دیوانی ایالت آذربایجان در ۱۲۸۹ق در مقایسه با سال قبل ۹٪ تقلیل یافت. همچنین مخارج ولایتی آن در سال ۱۲۹۰ق نیز ۵٪ دیگر کاهش پیدا کرد.^{۹۰}

۳-۳- نتایج اصلاحات مالی، مازاد درآمد

حاصل راهکارها و تدابیر اصلاحی میرزا حسین خان جهت کاهش هزینه‌ها و فزونی عواید، برقراری توازن

۸۸. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۸۷ و نیز در مورد رسیدگی به حساب وزیر خارجه، امین السلطان و غله دیوانی نک: همان، ۴۴-۴۵.

۸۹. ایران، ش ۱۴۱، ۴ ذی‌قعدة ۱۲۸۹ق؛ و نیز خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجار، ۱۱۱/۱، ۱۱۹.

۹۰. کتابچه دستورالعمل مالیات هذہ السنه قوی نیل مملکت آذربایجان، مجلس، شماره ثبت ۸۳۷۶؛ صورت جمع و خرج مالیات و متوجهات هذہ السنه پیچی نیل خیریت دلیل مملکت آذربایجان، آستان، شماره ثبت ۱۲۵۱۳۷؛ کتابچه دستورالعمل هذہ السنه تخاقری نیل خیریت دلیل مملکت آذربایجان، مجلس، شماره ثبت ۸۴۷۵.

بین جمع و خرج بود که وی در گزارش یک ساله صدارتش آن را یکی از اقدامات مهم دولت بر می-شمارد.^{۹۱} او همچنین توانست مواجب، رسوم، جیره و علیق تمامی کارکنان دیوانی و قشونی را دو ماه به آخر سال تمام و کمال برساند. ناصرالدین شاه در نطق سلام عام روز عید قربان ضمن ابراز رضایت از عملکرد و صداقت صدراعظم در تنظیم دخل و خرج و رساندن مواجب، اظهار امیدواری کرد که مواجب و حقوق در سال آتی سه ماه به سه ماه پرداخت شود.^{۹۲} افزون بر این صدراعظم توانست هزینه سفر ناصرالدین شاه به اروپا را تأمین نماید. بنا به دستور ناصرالدین شاه، صدراعظم مأموریت یافت تا ۳۵۰ هزار تومان از محل منابع مالی خزانه اندرون را برای مخارج سفر وصول کند. بنا به گزارش میرزا حسین خان، ۱۵۰ هزار تومان از عواید وصولی سال گذشته و ۲۰۰ هزار تومان دیگر آن از محل وجوهات این سال خزانه اندرون در نظر گرفته شد.^{۹۳} البته وی به شاه نوشت ۳۰۰ هزار تومان برای هزینه‌های سفر کافی می‌باشد و ۵۰ هزار تومان برای مخارج اتفاقی در پایتخت در دست رئیس کل باشد.^{۹۴} اما نظر به انعقاد قرارداد با بارون رویتر^{۹۵} پیش از آغاز سفر، قرار شد پول هزینه‌های سفر را رویتر تأمین کند. از این رو، شاه و صدراعظم صلاح ندانستند تمام پول را با خود ببرند یا اینکه در صورت نیاز برایشان فرستاده شود. اسناد مالی خزانه حاکی از آن است که بارون رویتر افزون بر ۵۰ هزار تومان اضافه قرار گمرک، مبلغ ۷۵ هزار تومان دیگر هم در اختیار شاه گذاشت.^{۹۶}

آمار و ارقام اسناد مالی وزارت مالیه، اظهارات صدراعظم و گزارش روزنامه ایران را در خصوص توفیق برنامه اصلاحات مالی تأیید می‌کند. گفتنی است باقی دستورالعمل ولایات (مالیات و گمرک) در پیچی‌نیل (۱۲۹۰-۱۲۸۹ق/۱۸۷۲-۱۸۷۳ م)، پس از کسر هزینه‌های منظور شده به خرج دستورالعمل ولایات، بالغ بر ۲۱۲۰۷۲۶ تومان نقد و ۱۷۱۱۱۵ خروار غله، ۷۶۵۹۹ خروار کاه، ۹۱۲۵ خروار شالی و ۷۵ خروار نخود بود. بعد پرداخت مخارج رکابی اعم از استمراری و فوق‌العاده ۹۹۸ هزار تومان (نقد و جنس) باقیمانده بود. از مبلغ فوق ۲۰۰ هزار تومان تحویل خزانه اندرون، ۱۰۰ هزار تومان صرف خرید اسلحه،

۹۱. ایران، ش ۱۳۴، ۱۸ رمضان ۱۲۸۹ق.

۹۲. همان، ش ۱۴۷، ۱۸ ذی‌حجه ۱۲۸۹ق.

۹۳. (ریز محل تأمین منابع مالی هزینه سفر شاه به اروپا از این قرار است: تنخواه ۱۵۰ هزار تومان (۶۴ هزار تومان بابت قیمت غله ولایات، ۵۰ هزار تومان قیمت غله آذربایجان و مابقی بابت بقایای فارس و گیلان). تنخواه ۲۰۰ هزار تومان (۱۰۰ هزار تومان از باقی گیلان، ۵۰ هزار تومان از باقی فارس، ۲۵ هزار تومان از باقی یزد و ۲۵ هزار تومان دیگر از محل باقی اصفهان)، عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۶۳).

۹۴. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۲۵.

95. Reuter.

۹۶. صورت جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۲؛ صفایی، مدارک تاریخی، ۸۲-۸۳.

The Times, No 27306, Feb 22, 1876.

(در مورد انعقاد قرار برای تأمین مخارج سفر اروپا نک: تیموری، عصر بی خبری، ۳۶۶-۳۶۷).

۳۰۰ هزار تومان نیز بابت تخفیفات، کسر و لاوصول ولایات و گمرکات به طور تخمین در نظر گرفته شده بود، به اضافه ۳۵ هزار تومان موجب که همه ۶۳۵۰۷۴ تومان می شد. بدین ترتیب در این سال دولت نزدیک به، ۳۶۳ هزار تومان مازاد درآمد (فاضل) داشت.^{۹۷}

در همین زمینه، فزونی قسط ولایات و رشد ۶ درصدی درآمد کل خزانه در مقایسه با سال گذشته قابل توجه است.^{۹۸} چنانکه عایدی دولت در سنوات قبل از ارض اقدس و ولایات تابعه پس از کسر هزینه‌ها بسیار اندک بود، ولی در ۱۲۹۰ق افزون بر آنکه موجب دیوانی و هزینه‌های قشون خراسان به طور کامل پرداخت شد، بالغ بر ۶۰ هزار تومان کتابچه دستورالعمل ایالت مذکور باقی مانده بود.^{۹۹} باقی کتابچه دستورالعمل جمع و خرج آذربایجان نیز با ۲۲۸٪ رشد از ۲۹۷۱۲ تومان و ۲۰۰۷ خروار غله در قوی نیل ۱۲۸۸ق به ۹۳۳۸۸ تومان در پیچی نیل (۱۲۹۰-۱۲۸۹ق) و ۹۶۴۱۴ تومان و ۳۸۵ خروار در تخاقوی نیل (۱۲۹۰-۱۲۹۱ق) رسید.^{۱۰۰} البته گفتنی است که هزینه‌های خزانه نیز در پیچی نیل (۱۲۹۰-۱۲۸۹ق) نسبت به سال قبل ۸٪ رشد را نشان می داد.^{۱۰۱} این رشد پرداختی‌ها از بابت تحویل به صاحب جمعان مختلف سبب عمده افزایش مخارج بود، چنانکه تنخواه تحویلی به صاحب جمعان نظام ۲۷٪ فزونی را نشان می دهد.^{۱۰۲} میرزا حسین خان خود در گزارشی به شاه درباره وضعیت امور مالی کشور نوشت که به سبب وقوع مخارج فوق العاده نظیر پرداخت ۶۰ هزار تومان برای تهیه نیروهای نظامی و یا پرداخت مخارج سال‌های قبل، مقادیری به خرج دولت افزوده شده بود.^{۱۰۳} با وجود این، بنا بر صورت مفصاحساب صادره

۹۷. خلاصه جمع و خرج باقی دستورالعمل‌های هذه السنه پیچی نیل، س. ا. م، شناسه سند ۲۹۵/۲۹۶۵؛ خلاصه جمع و خرج باقی دستورالعمل‌های هذه السنه پیچی نیل از بابت نقدی، س. ا. م، شناسه سند ۲۹۵/۲۹۶۸.
۹۸.

نمودار ۱. عایدات و هزینه‌های خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق.

۹۹. صورت جمع و خرج هذه السنه پیچی نیل مملکت خراسان، آستان، شماره ثبت ۹۲۷۶۱؛ نیز عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۶۴.

۱۰۰. کتابچه دستورالعمل مالیات هذه السنه قوی نیل مملکت آذربایجان، مجلس، شماره ثبت ۸۳۷۶؛ صورت جمع و خرج مالیات و متوجهات هذه السنه پیچی نیل خیریت دلیل مملکت آذربایجان، آستان، شماره ثبت ۱۲۵۱۳۷؛ کتابچه دستورالعمل هذه السنه تخاقوی نیل خیریت دلیل مملکت آذربایجان، مجلس، شماره ثبت ۸۴۷۵.

۱۰۱. جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق

نمودار ۱. عایدات و هزینه‌های خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ق.

۱۰۲. کتابچه جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۱.

۱۰۳. عباسی، حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار، ۴۶، ۶۶.

از دفتر استیفا، خزانه در پیچی نیل (۱۲۹۰-۱۲۸۹ق) بالغ بر صد هزار تومان باقی داشت.^{۱۰۴} بنابراین، همان طور که داده‌های اسناد مالی نشان می‌دهد میرزا حسین خان در طی دو سال صدارت توانست با پشتوانه حکومت متمرکز قوی که ایجاد کرد، ضمن کنترل و نظارت بر حکام و دستگاه مالی، وضع مالی دولت را بهبود بخشد.

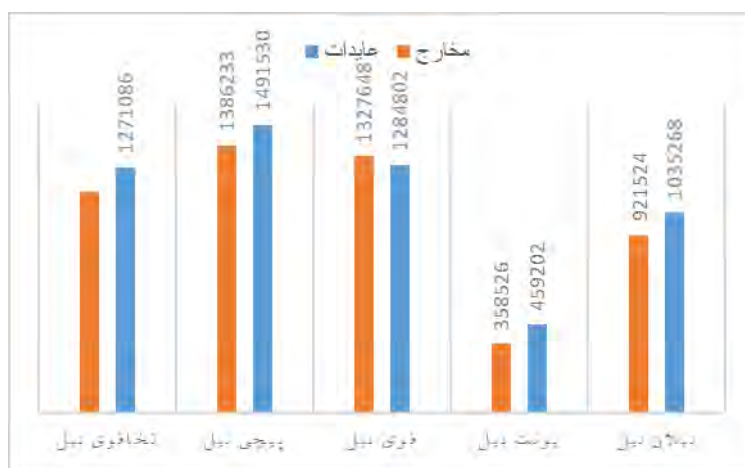
نتیجه‌گیری

اوضاع کشور در آستانه انتصاب میرزا حسین خان مشیرالدوله به مقام صدارت به لحاظ اقتصادی و اجتماعی در وضعیتی بحرانی بود. از این رو، انجام تغییرات در ساختار اداری کشور و اصلاحات ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسید. تغییر اعضا و ساختار دولت و نیز وضع قوانین جدید جهت مدیریت درآمد-ها و کاهش هزینه‌های خزانه راه را برای اقدامات اصلاحی میرزا حسین خان در دوره وزارت و ظایف و اوقاف، عدلیه و جنگ فراهم آورد. اگرچه اقدامات مذکور تا حدودی اوضاع را بهتر کرد، ولی مشکلات مالی، کاهش مبادلات تجاری، ناامنی و ضعف قدرت مرکزی همچنان باقی بود. میرزا حسین خان در نخستین گام با کنترل و نظارت بیشتر بر رفتار و عملکرد حکام، وزرا، کارگزاران دیوانی و نظامی قدرت و نفوذ حکومت مرکزی را گسترش داد. دستگاه مالیه نیز با نظارت دقیق میرزا حسین خان بر عملکرد مستوفیان دفترخانه استیفا، نحوه توزیع درآمدها و هزینه‌ها، صدور دستورالعمل و محاسبات حکام، وزرا و صاحب-منصبان، وصول درآمد و بقایا و جلوگیری از زیاده‌ستانی و رشوه نظم و سامان یافت. این اقدامات با اجرای طرح‌های توسعه - راه‌سازی، ایجاد خط تلگراف، توجه به امنیت - و حمایت از طرح‌های اکتشاف معادن، عمران خالصه‌جات و حمایت از کشاورزان و رونق تجارت همراه بود. از سوی دیگر توجه میرزا حسین خان به امور مذکور مستلزم سرمایه داخلی و به‌ویژه جلب سرمایه‌گذار خارجی جهت توسعه زیر بنایی اقتصاد کشور (صنایع، معادن، راه‌سازی، خط راه آهن و گمرکات) بود. تأمین این منابع مالی به‌نوبه خود اصلاحات مالی را ضرورت می‌بخشید. از همین رو، وی اقداماتی در زمینه اصلاح نظام پولی، تأسیس بانک، افزایش درآمد، کاهش مخارج و توازن دخل و خرج انجام داد که در میان آن‌ها تنها در سه مورد اخیر توفیقاتی داشت. علاوه بر مازاد درآمد ۳۶۳ هزار تومانی جمع و خرج ولایات در سال دوم صدارتش یعنی پیچی نیل ۱۲۸۹ق، در این سال عواید خزانه افزایش و پس از کسر بدهی سال پیش، ۵۰ هزار تومان نیز ذخیره داشت. با وجود این، وابستگی عمده خزانه به مالیات ارضی کشاورزی سنتی که در برابر عوامل مختلف طبیعی و انسانی آسیب‌پذیر بود، مانع از دستیابی دولت به پشتوانه قابل اتکای داخلی برای بهبود امور و پیشرفت بود.

ازاین رو، وی برای اجرای طرح‌های توسعه‌ای به جلب سرمایه‌گذار خارجی روی آورد. در مجموع عملکرد میرزا حسین خان در دوران صدارت در بهبود اوضاع مالی کشور و توازن دخل و خرج را می‌توان مثبت ارزیابی کرد. گواه این موضوع، افزایش مشهود درآمدهای مالیاتی کشور است. چنین می‌نماید موفقیت وی در بسط قدرت حکومت مرکزی در ولایات، ترویج اندیشه قانون‌مداری و تشکیل دولت نظام‌مند نیز، کمتر از توفیقات سیاست اقتصادی او نیست.

پیوست‌ها

نمودار ۱. عایدات و هزینه‌های خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ ق

جدول ۱. عایدات و مخارج خزانه ۱۲۸۶-۱۲۸۹ ق

عایدات	نیلان‌نیل (۱۲۸۵-۱۲۸۶ ق)	یونت‌نیل (۱۲۸۶-۱۲۸۷ ق)	قوی‌نیل (۱۲۸۸ ق)	پیچی‌نیل (۱۲۸۹-۱۲۹۰ ق)
۱- وجوه قسط ولایات	ن ۶۹۳۲۹۵ ت	ن ۳۱۹۹۲۹ ت	ن ۷۲۷۸۰۷ ت	ن ۱۰۱۴۶۳۹ ت
آذربایجان	ن ۱۶۰۴ ت	-	ن ۳۷۲۰ ت	ن ۱۹۰۰۱ ت

۳۴/ نشریه تاریخ و فرهنگ، سال پنجاه و پنجم، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۱۱

خراسان	ن ۱۴۶۳۷ د ۷۵۲۵	ن ۵۹۳۱ د ۸۰۱۰	ن ۱۱۴۷۴۴ د ۶۷۵	ن ۱۳۹۷۳۴ ت ^{۱۰۶}
دارالمرز	ن ۹۰۷۰۶ د ۵۳۹۲	ن ۴۲۶۹۰ د ۶۹۵۰	ن ۱۲۴۹۷۴ د ۴۴۵۰	ن ۱۶۹۸۰۸ ت ^{۱۱۰}
عراق عجم	ن ۳۱۹۷۱۸ د ۴۰۴۲	ن ۱۵۰۷۳۸ د ۲۶۸۰	ن ۳۴۹۸۶۳ د ۳۹۷۲۱۲	ن ۳۹۷۲۱۲ ت
فارس	ن ۲۶۶۶۳۱ د ۶۷۲۵	ن ۱۲۰۵۶۹ د ۲۰۰۰	ن ۱۳۴۵۰۶	ن ۲۹۳۶۸۰ ت
۲- قیمت جنس ولایات	ن ۷۸۱۷۸ د ۷۲۴۷	ن ۱۱۴۵۲ ت ^{۱۱۱}	ن ۳۲۵۸۵ د ۳۲۰۰	ن ۲۴۱۵۵ ت د ۳۲۰۰
آذربایجان	ن ۳۷۵۸۷ د ۵۰۳۴	-	ن ۶۰۰۰ ت	-
عراق عجم	ن ۳۲۹۹۱ د ۲۲۴۰	ن ۶۴۱۲ ت	ن ۲۳۱۸۸ ت	ن ۲۴۳۰۵ ت
انبار دارالخلافه تهران	جمع وجوه مخصوص	ن ۵۴۰۰ ت	-	ن ۷۰۰۰ ت
خراسان	ن ۷۶۰۰ ت	-	ن ۳۳۹۷ ت	ن ۲۸۵۰ ت د ۳۲۰۰
۳- ابواب جمعی صاحب جمعان				

۱۰۵. از بابت کرمان.

۱۰۶. کرمان: نقد ۱۳۳۳۷۹ تومان.

۱۰۷. گیلان: ۱۰۱۷۴۹ تومان که ۱۲۲۵۴ تومان جمع وجوه مخصوص. مازندران: ۲۲۰۷ تومان.

۱۰۸. گیلان: ۶۱۵۲۰ تومان که ۲۰ هزار تومان جمع وجوه مخصوص شده است. مازندران: ۱۱۷۰ تومان.

۱۰۹. گیلان: نقد ۱۱۹۱۲۶ تومان.

۱۱۰. گیلان: نقد ۱۵۷۸۶۷ تومان.

۱۱۱. اصل: ۲۱۸۶۹۰ تومان که ۱۷۶۴۸۷ تومان (آذربایجان ۵۲۰۰۰ تومان، عراق عجم ۳۵۶۰۷ تومان، خراسان ۵۵۰۰ تومان، انباردارالخلافه تهران ۸۳۳۸۱

تومان) جمع وجوه مخصوص شده است.

حسینی؛ مالیه و وضع مالی ایران در دوره صدارت میرزا حسین خان سپهسالار/۳۵

گمرک	ن ۱۵۹۶۰۶ ت	ن ۱۳۹۴۶ ت ۱۱۲ د ۷۶۵۰	ن ۲۶۴۰۹۹ ت د ۳۱۲۵	ن: ۲۳۱۴۶۷ ت د ۳۰۰۰
وجوه مخصوص	دوساله ن ۱۵۴۵۸۹ ت ۷۷۰ د		دوساله ن ۴۴۷۷۶ ت ۵۰۷۵ د ^{۱۱۳} ابوابجمععی مشیر الدوله ۲۵۲۰۱ ت	
۴- سایر صاحب جمعان ^{۱۱۴}	-	ن ۱۰۰۰۰ ت	ن ۶۲۹۱ ت	ن ۲۲۴۳۳ ت
۵- بابت قبوض و فهرست خزانه و تحویداران	دوساله ن ۱۷۹۴ ت ۵۵۵۰ د		دوساله ن ۲۹۶۶۱ ت ۳۳۹۰ د	
۶- وجوه مفصله				
پیشکش و غیره	دوساله ن ۱۱۸۴۰ ت ۵۰۰۰ د		-	
سایر وجوه	-		دوساله ن: ۷۴۹۹۶ ت ۲۱۹۹ د ^{۱۱۵}	
۷- بقایای ولایات	-		دوساله: ن ۳۵۲۵۰ ت ۷۶۰۰ د	
۸- باقی مفاصا حساب سنوات گذشته خزانه	ن ۴۰۳۳۴ ت ۲۷۶۸ د		باقی یونت نیل ن ۱۰۷۳۷۹ ت	
جمع کل	ن: ۱۰۳۵۲۶۸ ت	ن ۴۵۹۲۰۲ ت	ن ۱۲۰۷۰۶۶ ت	ن ۱۴۲۸۶۱۲ ت
مخارج سالانه	ن ۸۱۹۴۸۴ ت	ن ۲۳۷۷۲۰ ت	ن ۱۰۸۷۵۹۸ ت	ن ۱۱۴۶۰۳۳ ت
بابت مخارج سنواتی	ن ۱۲۳۷۰۳ ت ^{۱۱۶}		ن ۷۰۷۴۹ ت ۹۵۴۷ د (نیلان نیل) ن ۳۷۵۳ ت یونت نیل ۶۰۶۹۱ ت پیچی نیل ۶۲۸۴ ت)	

۱۱۲. مبلغ ۴۱۱۴۶ تومان جمع وجوه مخصوص.

۱۱۳. اصل: ۹۸۹۴۰ تومان ۷۴۶۷ دینار که مبلغ ۵۴۲۰۱ تومان و ۲۴۱۰ دینار آن در محاسبه خزانه سنوات قبل جمع شده است.

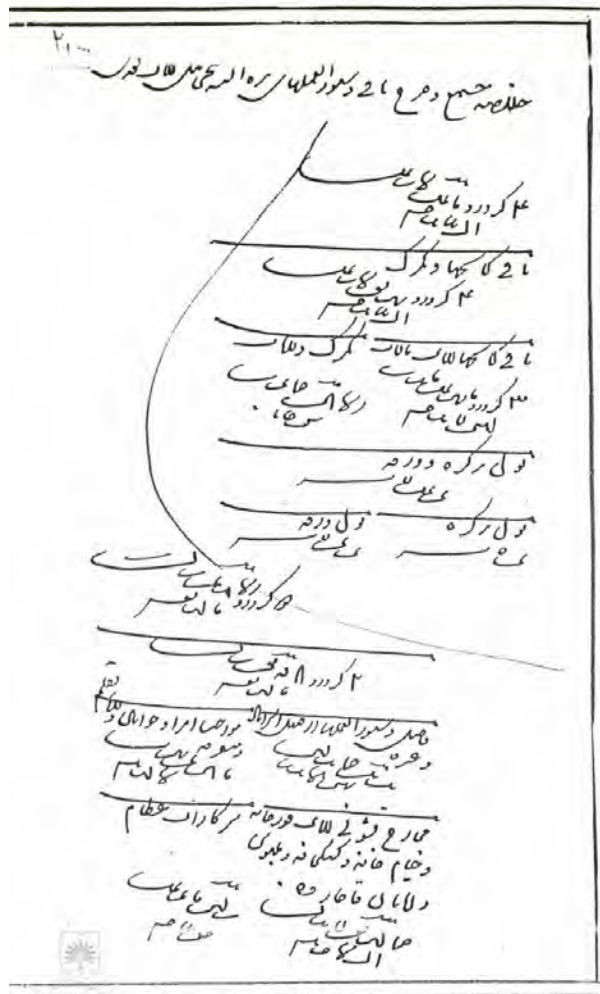
۱۱۴. شامل: ورقه دولتی، ملبوس نظام، وجوه بازگشتی مانند وجه خزانه اندرون، تمسکات، قیمت غله، صرف جیب، محاسبه پروات صندوقخانه، قورخانه و غیره.

۱۱۵. مبلغ ۶۵۱۸۲ تومان بابت تفاوت کرایه جنس و لایات، برات وجه نظام، حواله گمرک، برات قیمت تفنگ و غیره در قوی نیل و ۹۸۱۳ تومان و ۳۰۰ دینار دیگر آن از محل تفاوت برات تحویلی قورخانه، قیمت غله، باقی وجه مخصوص، وجه تذکره و تفاوت نیول بدست آمده است.

۱۱۶. رقم مخارج سنواتی از جمع کل چهار ساله خزانه (۱۲۸۴-۱۲۸۷ق) کسر شده است.

باقی و اضافه جمع و برگشت خرج	-	ن: ۴۶۳۱۹۵ ت
تحويل اتباع از قرار پروات و دستخط	ن ۷۱۵۴۰ ت ۱۱۲۸ د	ن ۹۰۳۰۶ ت ۸۰۰۰ د
مخارج سنواتی و دیگر مخارج	-	ن ۱۴۷۰۵۲ ت
باقی	حدود ن ۱۱۳۳۱۹ ت	حدود ن ۱۰۰۲۵۱ ت

منابع: صورت جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۴؛ کتابچه جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۱؛ صورت جمع و خرج خزانه عامره، مجلس، شماره ثبت ۵۲۳۲.

فهرست منابع

اسناد آرشیوی

آستان: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس

جمع و خرج باقی کتابچه وجوه مخصوص، شماره ثبت ۱۲۵۲۰۱.

صورت تفاوت عمل مملکت فارس بابت سنه ماضیه با هذه سنه تخاقوی نیل، شماره ثبت ۱۲۲۳۷۶.

صورت جمع و خرج مالیات و متوجهات هذه السنه پیچی نیل خیریت دلیل مملکت آذربایجان ابواب جمعی مظفرالدین میرزا، شماره ثبت ۱۲۵۱۳۷.

صورت جمع و خرج کل ممالک محروسه از بابت هذه السنه ایت نیل ۱۲۹۱ق، شماره ثبت ۱۲۲۵۱۰.

صورت جمع و خرج کل ممالک محروسه ایران مطابق سنه یونت نیل ۱۲۷۵ق، شماره ثبت ۱۲۵۰۰۹.

صورت جمع و خرج آقا محمد حسن صندوقدار از بابت گمرگخانه‌های واقع در ایران، شماره ثبت ۱۲۲۰۷۷.

صورت جمع و خرج هذه السنه پیچی نیل مملکت خراسان داد و ستدی نواب شاهزاده حسام السلطنه، شماره ثبت ۹۲۷۶۱.

دا. تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

صورت کتابچه دستورالعمل هذه السنه قوی نیل مملکت فارس، شماره ثبت ۱۰۴۴۳.

کتابچه صورت دوساله پیچی نیل و تخاقوی نیل خزانه عامره ابواب جمعی دوستعلی خان معیر الممالک، شماره ثبت ۸۹۰۲.

کتابچه جمع و خرج وجوه مخصوص از بابت سنه ماضیه قوی نیل و پیچی نیل ابواب جمعی امیرالامراء العظام معیر الممالک، شماره ثبت ۸۹۰۰.

س. ا. م: سازمان اسناد ملی ایران

اختلاف مستوفی الممالک با سپهسالار در اموراداری و مالی و برقراری مستمریات، شناسه سند ۲۹۵/۵۹۷۵.

اختلاف مستوفی الممالک با سپهسالار در اموراداری و مالی و برقراری مستمریات، شناسه سند ۲۹۵/۵۹۹۰.

خلاصه جمع و خرج باقی دستورالعمل‌های هذه السنه پیچی نیل از بابت جنسی از بابت دارالخلافه، آذربایجان و سایر ولایات، شناسه سند ۲۹۵/۲۹۶۵.

خلاصه جمع و خرج باقی دستورالعمل‌های هذه السنه پیچی نیل از بابت نقدی، شناسه سند ۲۹۵/۲۹۶۸.

رونوشت فرمان واگذاری قریه‌های حصار امیر و خاتون آباد از املاک خالصه ورامین به غلامعلی همایون، شناسه سند ۲۹۵/۱۵۵۹.

مجلس: سازمان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

صورت جمع و خرج خزانه عامره ابواب جمعی معیر الممالک بابت دو ساله تخاقوی نیل و ایت نیل، شماره ثبت

۵۲۳۲.

صورت جمع و خرج خزانه عامره ابواب جمعی جناب معیرالممالک بابت توشقان نیل، لوی نیل، نیلان نیل و یونت نیل، شماره ثبت ۵۲۳۴.

کتابچه جمع و خرج خزانه عامره ابواب جمعی معیرالممالک از بابت دو ساله قوی نیل و پیچی نیل، شماره ثبت ۵۲۳۱.

کتابچه دستورالعمل مالیات هذه السنه قوی نیل مملکت آذربایجان ابواب جمعی کارگزاران نواب اشرف والا مظفرالدین میرزا ولیعهد دولت جاوید مهد حکمران صاحب اختیار آذربایجان، شماره ثبت ۸۳۷۶.

کتابچه دستورالعمل هذه السنه تخاقوی نیل خیریت دلیل مملکت آذربایجان ابواب جمعی نواب مستطاب اشرف ارفع امجد والا مظفرالدین میرزا ولیعهد دولت جاوید مهد، شماره ثبت ۸۴۷۵.

اسناد منتشر شده

الف- داخلی:

تیموری، ابراهیم. عصر بی خبری. تهران: اقبال، ۱۳۳۲.

حسیبی، رباب. «قحطی و گرانی در سال ۱۲۸۷-۱۲۸۸ قمری». گنجینه اسناد، ش. ۷ و ۸ (پاییز و زمستان ۱۳۷۱): ۴۷-۶۳.

روستایی، محسن. فرامین و مکتوبات دیوانی حکومتی ناصرالدین شاه قاجار و میرزا محمد خان قوام الدوله و سایر رجال تاریخی در رویارویی با واقعه هرات، جنگ مرو و حوادث سیستان. تهران: ندای تاریخ، ۱۳۹۷.

سعیدی، حوریه. شاه و جناب آقا: مکاتبات ناصرالدین شاه و میرزا یوسف مستوفی الممالک. تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۸.

صفایی، ابراهیم. مدارک تاریخی. تهران: چاپخانه شرق، ۱۳۵۵.

صفایی، ابراهیم. یکصد سند تاریخی. تهران: چاپخانه شرق، ۱۳۵۲.

عباسی، محمد رضا. حکومت سایه‌ها اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین خان سپهسالار. تهران: سازمان اسناد ملی، ۱۳۷۲.

ب- خارجی

Dickson, W. j, *Report by mr. Dicson to the Trades of Persia. Mr. Dicson to M. Alison*, Tehran, February 21. 1872.

روزنامه‌ها:

الف- داخلی

ایران

روزنامه دولت علیه ایران

وقایع الاتفاقیه

ب- خارجی

The Times

کتابها، مقالات و رساله‌ها

الف- فارسی

آدمیت، فریدون. اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار. تهران: خوارزمی، ۱۳۵۶.

آدمیت، فریدون و هما ناطق. افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منتشر نشده در دوره قاجار. تهران: آگاه، ۱۳۵۶.
اعتماد السلطنه، محمد حسن. تاریخ منتظم ناصری. به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۷.

اعتماد السلطنه، محمد حسن. صدر التواریخ یا تاریخ صدور قاجار. به تصحیح و تحشیه محمد مشیری. تهران: روزبهان، ۱۳۵۷.

اعتماد السلطنه، محمد حسن. مرآت البلدان. به کوشش و تصحیح عبدالحسین نوانی و میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۷.

افضل الملک، غلام حسین. افضل التواریخ. به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان. تهران: تاریخ ایران، ۱۳۶۱.

امانت، عباس. قبله عالم ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۲۴۷-۱۳۱۳). ترجمه حسن کامشاد. تهران: کارنامه، ۱۳۸۳.

امین الدوله. خاطرات سیاسی امین الدوله. به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.
بدایع نگار تهرانی، محمد ابراهیم. «چند رساله اقتصادی و اجتماعی محمد ابراهیم بدایع نگار تهرانی». به کوشش مهبانو علیزاده. پیام بهارستان، ویژه نامه مالیه، ش. ۲ (۱۳۹۲): ۲۵۵-۲۸۳.

بروگش، ه. سفری به دربار سلطان صاحبقران. ترجمه مهندس کردبچه. تهران: اطلاعات، ۱۳۶۷.
حسینی، سید مصطفی. علل تحولات اجتماعی و اقتصادی شاهروود در دوره قاجاریه. دانشگاه تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۷.

حسینی، سید مصطفی. تأثیر اصلاحات مالی بر جمع و خرج در عصر ناصری (با تکیه بر اسناد دیوانی). رساله دکتری، دانشگاه تهران، ۱۳۹۹.

خان ملک ساسانی، احمد. سیاستگران دوره قاجار. تهران: انتشارات بابک، ۱۳۳۸.

خورموجی، محمد جعفر. تاریخ قاجار یا حقایق الاخبار ناصری. به کوشش سید حسین خدیوچم. تهران: نشر نی،

۱۳۶۳.

دبیرالملک فراهانی، میرزا محمد حسین خان. رساله سیاسی، منتشر شده در افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منتشر نشده در دوره قاجار. تهران: آگاه، ۱۳۵۶.

سیف، احمد. اقتصاد ایران در قرن نوزدهم. تهران: نشر چشمه، ۱۳۷۳.

فرهاد معتمد، محمود. تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار اعظم. تهران: شرکت نسبی علی اکبر علمی و شرکا، ۱۳۲۵.

کاظم بیکی، محمد علی. روابط اقتصادی ایران و روسیه از آغاز تا سقوط قاجاریه. تهران: مرکز مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۹۶.

مارتین، و. دوران قاجار چانه زنی، اعتراض و دولت در ایران قرن نوزدهم. ترجمه افسانه منفرد. تهران: کتاب آمه، ۱۳۸۹.

مجدالدوله، میرزا محمدخان. رساله مجدیه. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: چاپخانه بانک ملی، ۱۳۲۱.

مستوفی، عبدالله. شرح حال زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران: زوار، ۱۳۸۸.

ممتحن الدوله، میرزا مهدی خان. خاطرات ممتحن الدوله. به کوشش حسینقلی خان شقاقی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۳. ناطق، هما. مصیبت وبا و بلای حکومت. تهران: گستره، ۱۳۵۸.

نظام السلطنه مافی، حسین قلی. خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی. به کوشش معصومه مافی و دیگران. تهران: تاریخ ایران، ۱۳۶۲.

ب- انگلیسی

Eastwick, E. b, *Journal of A Diplomat, s Three Year, s, Residence in Persia*, 2 vols., London, Smith, Elder And Co, 1864.

Floor, W, *A Fiscal History of Iran Safavid and Qajar Pериods 1500-1925*, New York, Bibliotheca Persica Press, 1998.

Mounsey, F. R. G. s, *Journey Through The Caucasus And The Iterior Of Persia*, London, Smith, Elder & Co, 1872.

Nashat, G, *The Beginnings Of Modernizing Reform In Iran 1870-1880*, A Dissertation Submitted To The Faculty Of The Division Of The Social Sciences In Candidacy For The Degree Of Doctor Of Philosophy, Chicago, Illinois December, 1973.

Sheikholeslami, A. R, *The Central Structure Of Authority In Iran 1871-1896*, University of California , Los Angeles, Ph .D, Political Science, general, 1975.

Transliterated Bibliography

Asnād Ārshivi

Āstān: Sāzīmān-i Kitābkhānah-hā, Mūzih-hā va Markaz-i Asnād-i Āstān-i Quds-i Razavi:

Jam' va Kharj-i Baqi Kitābchih-yi Wujūh Makhsūs, Shumārih-yi Sabt 125201.

Şurat-i Jam' va Kharj-i Āqā Muḥammad Ḥasan Şandūqdār az Bābat-i Gumrugkhānah-hā-yi Vāqi' dar Irān.
Shumārih-yi Sabt 122077.

*Şurat-i Jam' va Kharj-i Hādhihī al-Sanah Pich'il Mamlakat Khurāsān Dād va Sitadī Nawwāb Shāhzādih
Ḥisām al-Saltānah*, Shumārih-yi Sabt 92761.

Şurat-i Jam' va Kharj-i Kull-i Mamālik-i Maḥrūsah az Bābat-i Hādhihī al-Sanah Īl il 1874/1291, Shumārih-yi
Sabt 122510.

Şurat-i Jam' va Kharj-i Kull-i Mamālik-i Maḥrūsah Irān Muṭābiq Sanah Yūnt il 1858/1275, Shumārih-yi Sabt
125009.

*Şurat-i Jam' va Kharj-i Māliyāt va Mutavajihāt Hādhihī al-Sanah Pich'il Khirīt Dalil Mamlakat Āzərbayjān
Abvāb-i Jam' Muzafar al-Din Mirzā*, Shumārih-yi Sabt 125137.

Şurat-i Tafavut-i 'Amal-i Mamlakat-i Fārs Bābat-i Sanah Māḍiyah bā Hādhihī al-Sanah Takhāqūy'il,
Shumārih-yi Sabt 122376.

Dā. Tehran: Kitābkhānah-yi Markazī va Markaz-i Asnād-i University of Tehran:

*Kitābchih-yi Jam' va Kharj-i Wujūh Makhsūs az Bābat-i Sanah Māḍiyah Qav'il va Pich'il Abvāb-i Jam'
Amir al-Umarā al-Uzam Mu'ayyir al-Mamālik*, Shumārih-yi Sabt 8900.

*Kitābchih-yi Şurat-i Dū Sālah Pich'il va Takhāqūy'il Khizānah 'Amirah Abvāb-i Jam' Dūst'ālī Khān
Mu'ayyir al-Mamālik*, Shumārih-yi Sabt 8902.

Şurat-i Kitābchih-yi Dastūr al-'Amal Hādhihī al-Sanah Qav'il Mamlakat-i Fārs, Shumārih-yi Sabt 10443.

S. A. M: Sāzīmān-i Asnād-i Milli Irān:

Ikhtilāf Mustawfī al-Mamālik bā Sipahsālār dar Umūr-i Idārī va Mālī va Barqarārī Mustamariyāt, Shināsah-yi
Sanad 295/5975.

Ikhtilāf Mustawfī al-Mamālik bā Sipahsālār dar Umūr-i Idārī va Mālī va Barqarārī Mustamariyāt, Shināsah-yi
Sanad 295/5990.

Khulāṣah-yi Jam' va Kharj-i Baqi Dasrūr al-'Amal-hā-yi Hādhihī al-Sanah Pich'il az Bābat Jinsī az Dār al-

Khalāfah, Āzarbāyijān va Sāyr-i Vilāyāt, Shināsah-yi Sanad 295/2965.

Khulāṣah-yi Jam' va Kharj-i Bāqī Dasrūr al-'Amal-hā-yi Hādhihī al-Sanah Pichṭ'il az Bābat Naqdī, Shināsah-yi Sanad 295/2968.

Rūnivist-i Farmān-i Vāguzārī Qaryah-hā-yi Hiṣār-i Amīr va Khātūn Ābād az Amlāk-i Khālīṣah Varāmīn bih Ghulām'alī Humāyūn, Shināsah-yi Sanad 295/1559.

Majlis: Sāzīmān-i Kitābkhānah, Mūzih va Markaz-i Asnād-i Majlis Shūrāy Islāmī:

Kitābchih Dasrūr al-'Amal Hādhihī al-Sanah Takhāqūy'il Khirūt Dalīl Mamlikat Āzarbāyijān Abvāb-i Jam'ī Nawwāb Mustatāb Ashraf Arfā' Amjad Vālā Muẓafār al-Dīn Mirzā Valī'hd Dawlat Jāvid Mahd, Shināsah-yi Sabt 8475.

Kitābchih-yi Dasrūr al-'Amal Māliyāt Hādhihī al-Sanah Qavṭ'il Mamlikat Āzarbāyijān Abvāb-i Jam'ī Kārguzārān Nawwāb Ashraf Vālā Muẓafār al-Dīn Mirzā Valī'hd Daulat Jāvid Mahd Hukmrānī Šāhib Ikhtiyār Āzarbāyijān, Shināsah-yi Sabt 8376.

Kitābchih-yi Jam' va Kharj-i Khizānah 'Amīrah Abvāb-i Jam'ī Mu'ayyir al-Mamālik az Bābat-i Dū Sālīh-yi Qavṭ'il va Pichṭ'il, Shināsah-yi Sabt 5231.

Šurat-i Jam' va Kharj-i Khizānah 'Amīrah Abvāb-i Jam'ī Jināb-i Mu'ayyir al-Mamālik Bābat-i Tushqān'il, Lūy'il, 'Ilān'il va Yūn'il, Shināsah-yi Sabt 5234.

Šurat-i Jam' va Kharj-i Khizānah 'Amīrah Abvāb-i Jam'ī Mu'ayyir al-Mamālik Bābat-i Dū Sālīh-yi Takhāqūy'il va Īl'il, Shināsah-yi Sabt 5232.

Asnād-i Muntashir Shudah

A)- Dākhiṭī:

'Abbāsī, Muḥammad Riẓā. *Hukūmat-i Sāyah-hā Asnāsd-i Maḥramānah va Siyāsī Mirzā Husayn Khān Sīpāhsālār*. Tehran: Sāzīmān-i Asnād Milli, 1994/1372.

Ḥasībī, Rubāb. "Qaḥṭī va Girānī dar Sāl-i 1287-1288 A.H./ 1870-1871A.D)". *Ganjīnīh-yi Asnād*, no. 7-8 (Autumn and winter 1993/1371): 47-63.

Rūstāyī, Muḥsin. *Farāmīn va Maktūbāt-i Divānī Hukumatī Nāṣir al-Dīn Shāh-i Qājār va Mirzā Muḥammad Khān Qavām al-Dawlah va Sāyir-i Rijāl-i Tārikhī dar Rūyārūyī bā Vāqī'ah Hirāt, Jang-i Marv va Havādīs-i Sīstān*. Tehran: Nidāy-i Tārikh, 2019/1397.

Šafāyī, Ibrāhīm. *Madārik-i Tārikhī*. Tehran: Chāpkhānah-yi Sharq, 1977/1355.

حسینی؛ مالیه و وضع مالی ایران در دوره صدارت میرزا حسین خان سپهسالار/۴۳

Şafāyī, Ibrāhīm. *Yikšad Sanad-i Tārikhī*. Tehran: Chāpkhānah-yi Sharq, 1974/1352.

Sa'īdī, Hūriyah. *Shāh va Jināb-i Āqā: Mukātabāt-i Nāsir al-Dīn Shāh va Mīrzā Yūsuf Mustawfī al-Mamālik*.

Tehran: Nashr-i Tārikh-i Irān, 2010/1388.

Tiyimūrī, Ibrāhīm. *'Ašr-i bī Khabarī*. Tehran: Iqbāl, 1954/1332.

B-Khārijī:

Dickson, W. J. *Report by Mr. Dicson to the Trades of Persia. Mr. Dicson to M. Alison*, Tehran, February 21.

1872.

Rūznāmāh-hā:

A)- Dakhilī:

Irān

Rūznāmāh-yi Dawlat-i 'Illyah-i Irān

Vaqāvi' Ittifāqiyah

B-Khārijī:

The Times

Kitāb-hā, Maqālāt va Risālah-hā

A) Fārsī

Ādamiyat, Firidūn va Humā Nātiq. *Afkār Ijtimā'ī va Siyāsī va Iqtisādī Muntashir Nashudih dar Dawrah-yi*

Qājār. Tehran: Āgāh, 1978/1356.

Ādamiyat, Firidūn. *Andishah-yi Taraqqī va Hukūmat-i Qānūn 'Ašr-i Sipahsālār*. Tehran: Khārazmī,

1978/1356.

Afzal al-Mulk, Ghulām Ḥusayn. *Afzal al-Tavārikh*. Ed. Manšūrah Ittiḥādiyāh va Sirūs Sa'dvandiyān, Tehran:

Tārikh-i Irān, 1983/1361.

Amānat, 'Abbās. *Qiblah 'Ālam Nāsir al-Dīn Shāh-i Qājār va Pādshāhi Irān (1247-1313/1831-1895)*. translated

by Ḥasan Kāmshād. Tehran: Kārnamāh, 2005/1383.

Amīn al-Dawlah. *Khātirāt-i Siyāsī Amīn al-Dawlah*. ed. Ḥāfiẓ Farmānfarmā'iyān. Tehran: Amīr Kabīr,

1992/1370.

Badāyī'nigār Tihirānī, Muḥammad Ibrāhīm. "Chand Risālah Iqtisādī va Ijtimā'ī Muḥammad Ibrāhīm

Badāyī'nigār Tihirānī". Ed. Mahbānū 'Alizādih. *Payām-i Bahāristān, Vizhihnāmāh-yi Māliyih*, no. 2

(2014/1392): 255-283.

Brugsch, H. *Safari bih Darbār-i Sulṭān-i Šāhibqarān*. translated by Muhandis Kürdbachchah, Tehran: Itilā'āt, 1989/1367.

Dabir al-Mulk Farāhānī, Mīrzā Muḥammad Ḥusayn Khān. *Risālah-yi Siyāsī*, Muntashir Shudih dar Afkār Ijtimā'ī va Siyāsī va Iqtisādī Muntashir Nashudih dar Dawrah-yi Qājār. Tehran: Āgāh, 1978/1356.

Farhād Mu'tamid, Maḥmūd. *Tārikh-i Siyāsī-yi Daurah-yi Šidārat-i Mīrzā Ḥusayn Khān-i Mushīr al-Dawlah Sipahsālār Aẓam*. Tehran: Shirkat-i Nisbi 'Ali Akbar 'Ilmi va Shurakā, 1947/1325.

Ḥusaynī, Sayyid Muṣṭafā. *'Ilal Tahavulāt Ijtimā'ī va Iqtisādī Shāhrūd dar Daurah-yi Qājāriyah*. Master Thesis, University of Tehran, 2009/1387.

Ḥusaynī, Sayyid Muṣṭafā. *Tā'sīr-i Iṣlāḥāt- Mālī bar Jam' va Kharj dar 'Aṣri-i Nāširi(bā Tikyah bar Asnād-i Divāni)*. Risālih-yi Dukturā, University of Tehran, 2021/1399.

I'timād al-Salṭanah, Muḥammad Ḥasan. *Mir'āt al-Buldān*. Ed. 'Abd al-Ḥusayn Navāyī va Mir Hāshim Muḥaddis. Tehran: University of Tehran, 1989/1367.

I'timād al-Salṭanah, Muḥammad Ḥasan. *Šadr al-Tavārikh yā Tārikh-i Šudūr-i Qājār*. Ed. Muḥammad Mushīrī. Tehran: Ruzbahān, 1979/1357.

I'timād al-Salṭanah, Muḥammad Ḥasan. *Tārikh-i Muntazam-i Nāširi*. Ed. Muḥammad Ismā'īl Rizvānī. Tehran: Dunyā-iy Kitāb, 1989/1367.

Khānmalik Sāsānī, Aḥmad. *Siyāsatgarān-i Daurah-yi Qājār*. Tehran: Intishārāt-i Bābak, 1960/1338.

Khāzīm Baykī, Muḥammad 'Ali. *Ravābī-i Iqtisādī Irān va Rūsiyah az Āghāz tā Suqūt-i Qājāriyah*. Tehran: Markāz-i Muṭālī'āt-i Siyāsī va Bayn al-Milālī, 2018/1396.

Khūrmūjī, Muḥammad Ja'far. *Tārikh-i Qājār yā Ḥaqāyiq al-Akhhār-i Nāširi*. Ed. Sayyid Ḥusayn Khādīvjām. Tehran: Nashr-i Niy, 1985/1363.

Majd al-Dawlah, Mīrzā Muḥammad Khān. *Risālah Majdiyah*. Ed. Sa'īd Nafīsī. Tehran: Chāpkhānih-yi Bānk-i Millī, 1943/1321.

Martin, V. *Daurān-i Qājār Chānihzani, I'tirāz va Dawlat dar Irān-i Qarn-i Nūzdahum*. translated by Afsānih Munfard. Tehran: Kitāb Āmah, 2011/1389.

Mumtaḥin al-Dawlah, Mīrzā Mahdī Khān. *Khātirāt-i Mumtaḥin al-Dawlah*. ed. Ḥusayn Qulī Khānshaqāqī. Tehran: Amīr Kabīr, 1975/1353.

Mustawfī, ‘Abd Allāh. *Sharḥ-i Ḥāl-i Zindagāni man yā Tāriḫ-i Ijtimā‘i va Idāri Daurah-yi Qājāriyah*. Tehran: Zawwār, 2010/1388.

Nātiq, Humā. *Mušibat Vabā va Balāy Hukūmat*. Tehran: Gustariḥ, 1980/1358.

Nizām al-Salṭanah Māfi, Husayn Qulī. *Khāṭirāt va Asnād-i Husayn Qulī Nizām al-Salṭanah Māfi*. Ed. Ma’sūmah Māfi va et al. Tehran: Tāriḫ-i Irān, 1984/1362.

Sayf, Aḥmad. *Iqtisād-i Irān dar Qarn-i Nūzdahum*. Tehran: Nashr-i Chishmih, 1995/1373.

B) English

Eastwick, E. b, *Journal of A Diplomat, s Three Year, s, Residence in Persia*, 2 vols., London, Smith, Elder And Co, 1864.

Floor, W, *A Fiscal History of Iran Safavid and Qajar Pereiods 1500-1925*, New York, Bibliotheca Persica Press, 1998.

Mounsey, F. R. G. s, *Journey Through The Caucasus And The Iterior Of Persia*, London, Smith, Elder & Co, 1872.

Nashat, G, *The Beginnings Of Modernizing Reform In Iran 1870-1880*, A Dissertation Submitted To The Faculty Of The Division Of The Social Sciences In Candidacy For The Degree Of Doctor Of Philosophy, Chicago, Illinois December, 1973.

Sheikholeslami, A. R, *The Central Structure Of Authority In Iran 1871-1896*, University of California , Los Angeles, Ph .D, Political Science, general, 1975.